

MAŁGORZATA ŻAK-KULESZA

O ZNACZENIU
RELACJI CZŁOWIEKA WOBEC PRZYRODY
NA PODSTAWIE SCEN PRAC MIESIĘCY
W ŚREDNIOWIECZNYCH KODEKSACH

WPROWADZENIE

W badaniach nad relacjami łączącymi człowieka ze środowiskiem naturalnym warto uwzględnić także dzieła sztuki. W malarskich kompozycjach sceneria zdarzeń, układy krajobrazowe, zaprezentowane scenki odwzorowujące zachowania ludzi w środowisku naturalnym, aktywności człowieka związane ze światem przyrody oraz stosunek człowieka wobec całego otoczenia, mogą ujawniać szereg istotnych faktów związanych z socjologią, kulturą materialną epok minionych, jak i tych zjawisk zaliczanych do postaw ekologicznych. Świadectwem tego jest powoływanie się badaczy reprezentujących takie dziedziny, jak historia, archeologia, botanika, dendrologia, geologia, geografia, hydrologia na dzieła sztuki, jako na materiał źródłowy, ilustrujący ich hipotezy i tezy badawcze, potwierdzane również w badaniach terenowych i empirycznych¹. Jak wskazują na to współczesne perspektywy badawcze, synteza nauk i metod badawczych reprezentujących nawet mocno oddalone od siebie dyscypliny nad wspólnym przedmiotem badań jest konieczna i obecnie bardzo ceniona².

Dr MAŁGORZATA ŻAK-KULESZA, adiunkt — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Filozofii, Instytut Filozofii. Katedra Historii Filozofii w Polsce; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: malgorzata.zak-kulesza@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3601-4709>.

¹ Nicolas POIRIER, „Archaeological evidence for agrarian manuring: Studying the time-space dynamics of agricultural areas with surface-collected off-site material”, w: *Agrarian technology in the medieval landscape*, red. Jan Klápště, *Ruralia X* (Turnhout: Brepols, 2016), 279–290.

² Małgorzata PRACZYK, „Historia środowiskowa jako praktyka badawcza”. *Historyka. Studia Metodologiczne* 50 (2020): 352. Autorka dokonuje przeglądu różnych postaw i metod badawczych w obrębie badań historycznych, ze szczególnym ukierunkowaniem na historię środowiskową. Roz-

Artkuł wpisuje się w nurt ekologii humanistycznej i szeroko rozumianej ekologii człowieka. Celem pracy jest ukazanie relacji człowieka średniowiecznego do otaczającej go przyrody, zawartych w scenach prac miesięcy. Wybrane sceny obrazują, że świat przyrody, z którym człowiek średniowiecza pozostawał w bardzo bliskich i wielopłaszczyznowych relacjach i był od tego świata natury zależny, ale też potrafił z niego świadomie korzystać, podporządkowując go sobie³. Czy zatem nakreślone ręką artysty i odwzorowane w sztuce działania ogrodowe, rolnicze czy leśne mogą zostać zinterpretowane jako postawy proekologiczne? Czy faktycznie są przejawem myślenia ekologicznego czy jedynie świadectwem stosowanych praktyk kultywowanych od czasów antycznych? Ponadto celem tekstu jest ukazanie na wybranych przykładach sztuki dawnej, a zwłaszcza scen kalendarzowych, ogrodowych i rolniczych, działań i praktyk, które można dzisiaj uznać za prośrodowiskowe. Tekst próbuje także wskazać, jakie względy praktyczne przemawiały za zastosowaniem określonych metod pielęgnacji roślin, upraw i za określoną aranżacją przestrzeni pól i ogrodów, które zostały utrwalone na kartach kodeksów.

Nurt badań, w którym próbuje się wskazać na oddziaływania i zależności łączące człowieka ze środowiskiem przyrodniczym, określa się jako ekologię człowieka⁴. Człowiek i jego rozwój jest uzależniony od otoczenia i jego warunków, stąd wpływ klimatu, czynników geograficzno-przyrodniczych jest tu kluczowy. Tadeusz Bieńkowski dostrzegł pojawienie się tych treści w pismach starożytnych, zaczynając od pism medycznych Hipokratesa, który zwracał uwagę na pozytywnie oddziałujące na człowieka określone jakości klimatu, otoczenia przyrodniczego, wód, gleb, które powinny sprzyjać zdrowiu. Dlatego ich wybór jako miejsc osiedlania się winien być nakierowany na dobrostan ludzi. Inną perspektywę relacji człowieka wobec przyrody rysuje Arystoteles (*Meteorologia*, 362 b), który zauważa, że przyroda może też utrudniać człowiekowi osiedlanie się czy zachowanie zdrowia. Klimat zatem, topografia terenu, zasobność lub ubóstwo

różnia i wyjaśnia inne pokrewne terminy, takie jak: historia przyrodnicza, *environmental history*, eko-świadek, zoo-świadek, wkraczając na grunt posthumanistyki.

³ Rosario ASSUNTO, *Filozofia ogrodu*, przeł. Mateusz Salwa (Łódź: Wydawnictwo Przepis, 2016); Andreas SPEER, *Die entdeckte Natur. Untersuchungen zu Begründungsversuchen einer „scientia naturalis“ im 12. Jahrhundert* (Leiden, New York, London: E.J. Brill, 1995); Walter BLANK, *Naturanschauung im Mittelalter: Eröffnung der* Wolfgang Stammerl Gastprofessor für Germanische Philologie an der Universität Freiburg Schweiz 29 Oktober 1991 (Freiburg: Universitätsverlag, 1994), 17–30.

⁴ Termin znany już od lat 20. XX wieku, wprowadzony przez H.H. Barrows'a; rozpowszechniony w 2 poł. XX wieku. Zbigniew WÓJCIK, *Czynniki i uwarunkowania rozwoju świadomości ekologicznej człowieka*, w: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*. praca zbiorowa pod red. Barbary Kuźnickiej (Warszawa: Wydaw. IHN PAN), 87–88.

wód, słabość gleb mogą hamować prowadzenie gospodarstw i zakładanie upraw⁵. W pismach agronomicznych rzymskich autorów, cytowanych przez wielu średnio-wiecznych pisarzy, zawarto szereg wskazówek i obserwacji, które współcześnie można odczytać jako promowanie postaw ekologicznych⁶. Spisywano je, sięgając nieustannie do tekstów poprzedników, ale też na podstawie obserwacji świata, przyrody, dostrzegając wpływ czynników klimatycznych, pogody, otoczenia na kondycję psycho-fizyczną człowieka, jak też formułowano je w oparciu o praktykę i własne doświadczenia, jak np. w pismach Alberta Wielkiego⁷.

Również sztuka obfituje w epizody pozornie marginalne, ale ujawniające niezwykle wnikliwą postawę artysty jako obserwatora świata, potrafiącego uchwycić zjawiska przyrodnicze i relacje człowieka do natury. Na malowanych tablicach, dekoracjach naściennych i kartach manuskryptów można też dostrzec przejawy zwyczajowych praktyk stosowanych przez ówczesnych ludzi w szeroko pojmowanym rolnictwie. Zauważalne są wśród nich również te, które polegają na racjonalnym gospodarowaniu zasobami czy wiele ekologicznych rozwiązań agrarnych.

W określonej grupie dzieł takie treści wybijają się na plan pierwszy. Należą do nich sceny ilustrujące prace miesięcy, których tradycja sięga czasów antycznych. Starożytne traktaty z zakresu rolnictwa, uprawy roślin, poradniki z dziedziny pielęgnacji i prowadzenia ogrodów, dzieła geograficzno-topograficzne, dzienniki podróży opisywały świat przyrody i aktywności człowieka związane z uprawą ziemi, hodowlą zwierząt, polowaniami, jak też z pracami gospodarczymi inżynierskimi w układ topograficzny i środowisko przyrodnicze. Ta literatura mocno oddziaływała na pisarzy kolejnych epok, aż po czasy nowożytne⁸.

⁵ Tadeusz BIENKOWSKI, „U początków myślenia ekologicznego, w: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*. red. Barbara Kuźnicka (Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN), 76–77.

⁶ Ireneusz MIKOŁAJCZYK, *Rzymska literatura agronomiczna* (Toruń: Wydawnictwo UMK, 2004).

⁷ Kazimierz Kloskowski, „Święty Albert Wielki z Lauingen jako przyrodnik i myśliciel”, *Universitas Gedanensis* 9 (1993): 25–39.

⁸ Recepta dawnych dzieł przez pisarzy średniowiecznych i wczesnej epoki nowożytnej jest szeroko znana. Zob. Jerzy KOLENDO, „Najnowsze badania nad historią rolnictwa starożytnej Italii”, *Przegląd Historyczny* 59, nr 3 (1968): 491–500; IDEM, „Wzorowa posiadłość Marka Seiusa i opłacalność rolnictwa w Italii w I w. p.n.e.” *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 49 (1994), Sectio F, Historia: 71–80. Zob. inne opracowania autorstwa prof. Jerzego Kolendo związane z traktatami agronomicznymi i ich uniwersalnym przekazem treściowym. GARGILIUSZ, *Lekarstwa z warzyw i owoców*, przeł., wstępem i przypisami opatrzyła Tatiana Krynicka (Wrocław: ISKŚiO UW, 2016), 14.

Interesujące zagadnienie recepcji antycznych dzieł agronomicznych do technik budowlanych opisywanych przez autorów średniowiecznych, jak np. przez Piotra Crescentyna, takich jak hydroizolacja zob. Jarosław SZEWCZYK, *Hydroizolacja elementów budowli w wybranych okresach historii architektury czyli o uszczelnieniach z nietypowych materiałów, o dawnych impregnatach, drenażach i pokrewnych rozwiązaniach budowlanych* (Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2019), 94–104.

Współpraca naukowców oraz uwzględnienie różnych narzędzi i koncepcji badawczych pozwala przygotować holistyczny obraz czasów minionych, odtworzyć obraz środowiska naturalnego oraz charakter aktywności ludzi, szczególnie tej powiązanej z ich otoczeniem przyrodniczym. W ujęciu ekologii działalność człowieka dotyczy relacji zachodzących między ludźmi a światem zbiorowisk roślinnych, zwierzęcych, elementami krajobrazu, topografią, układami hydrologicznymi, strukturami geologicznymi⁹. Poszukując ekologicznych postaw, powiązań czy poszukiwania „ekologicznego” charakteru zjawisk, jak podaje Ewa Domańska, coraz popularniejsze od lat 70. XX wieku stają się badania, w których przedrostek eko- przylega do tak różnorodnych kierunków badawczych i dziedzin, jak: ekolingwistyka, ekoestetyka, ekopoetyka¹⁰, ekokrytyka, ekomedia czy ekokino, ekopolityka, ekosemiotyka, zielona architektura oraz ekologia kulturowa istotna w badaniach literaturoznawczych¹¹ czy nawet marketing ekologiczny¹². Współczesne interdyscyplinarne kooperacje sprawiają, że przedrostek „eko” jest stosowany do opisywania zagadnień skupionych na przyrodzie, środowisku przyrodniczym, naturalnym otoczeniu, na przestrzeganiu zasady zrównoważonego rozwoju, na wzajemnym bilansowaniu potrzeb człowieka wobec zasobów świata.

Kształtująca się od lat 90. XX wieku ekohumanistyka przewartościowuje swój punkt widzenia, przenosząc go z antropocentryzmu na współistotność, relacyjność wszystkich istot wobec siebie, „[...] współzależność, współbycie natury, człowieka, środowiska, bytów i istot ludzkich i nie-ludzkich”. Współcześnie tak rozumiana humanistyka ekologiczna odchodzi również od postrzegania natury jako tworu biernego, poddanego człowiekowi i jednostronnie wykorzystywanego¹³. Natomiast w epokach dawnych ta perspektywa wyraźnie koncentrowała się na człowieku¹⁴.

⁹ Ekologia podkreśla wzajemne powiązania między żywymi organizmami i ich nieożywionym otoczeniem. Ekosystem to zespół organizmów i ich środowiska, który działa jako jednostka, czyli strefa stosunkowo gęstych wzajemnych oddziaływań.

¹⁰ Grzegorz JANKOWICZ, „Bunt roślin”? Ekopoetyka w *Drzewie rozpaczającym* Władysława Broniewskiego”, w: *Interpretować dalej. Najważniejsze polskie książki 1945–1989*, red. Anna Kałuża i Alina Świeściak (Kraków: Universitas, 2011), 9–22.

¹¹ Nowoczesny sposób rozumienia humanistyki ekologicznej proponuje Ewa Domańska, posługując się terminem „ekoposthumanistyka”, której nowy paradygmat polega na połączeniu nauk humanistycznych i przyrodniczych, uwzględnieniu wartości i myślenia ekologicznego (humanistyka ekologiczna). Ewa DOMAŃSKA, „Humanistyka ekologiczna”, *Teksty Drugie* nr 1–2 (2013): 15–17.

¹² Twórcami tego pojęcia są Karl Henion i Thomas Kinnear. Zob. Karl HENION i Thomas KINNEAR, *Ecological marketing* (Chicago: American Marketing Association, 1976).

¹³ DOMAŃSKA, „Humanistyka ekologiczna”, 16, 20.

¹⁴ *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. Wojciech Iwańczak i Krzysztof Bracha (Kraków: Wydawnictwo DiG, 2000).

Czy człowiek średniowiecza rozwijał i miał na celu praktykowanie przyjaznej postawy wobec środowiska naturalnego i całego otoczenia oraz świadomie realizował racjonalny i zrównoważony sposób korzystania z jego dóbr? Czy jednak głównym celem działań związanych z pracą, szczególnie w zakresie rolnictwa, hodowli zwierząt, korzystania z surowców środowiska naturalnego, w tym z zasobów leśnych czy kopalnianych, było dlań zabezpieczenie podstawowych potrzeb, takich jak zdobycie pożywienia, troska o domostwo i przetrwanie, zabezpieczenie zdrowia? Zależności łączące człowieka ze środowiskiem oraz zakres i charakter tych oddziaływań analizują historycy gospodarki, ekonomii, przyrodniczy, archeologowie, paleobotanicy, archeozoologowie, dendrolodzy, hydrologowie¹⁵. Podejmują badania pozwalające zrekonstruować historię ówczesnych upraw, ich zasięg i różnorodność, badają wpływ człowieka na kształtowanie sieci wodnej oraz gospodarowanie zasobami wodnymi, w tym zasobami rybnymi¹⁶. Jako istotne ze względu na szeroką perspektywę ujęcia tematu jawią się studia poświęcone sposobom gospodarowania i zarządzania lasami, ale też takie, które zwracają uwagę na kulturowe znaczenie lasów¹⁷. Uczni związani z historią środowiskową rekonstruują relacje człowieka ze środowiskiem przyrodniczym, „[...] z uwzględnieniem dynamiki tych relacji oraz dynamiki samego środowiska przyrodniczego, bądź analizą konstruowanego kulturowo obrazu przyrody”¹⁸. Historycy w swoich badaniach odtwarzają sieć powiązań istniejących między czynnikami przyrodniczymi i ludzkimi, jak osadnictwo, jego dynamika (rozwój miast, rola dróg i szlaków handlowych), uprawy, hodowla, infrastrukturalne ingerencje w środowisko naturalne, w tym także w krajobraz i w strukturę przyrodniczą, topo-

¹⁵ Zbiór artykułów dotyczących środowiska, roli lasów w gospodarce, ponadto średniowiecznego kryzysu związanego z zasobami energetycznymi, sposobu odżywiania człowieka, gospodarowania zasobami wody pitnej w miastach średniowiecznych, rodzajów upraw w rolnictwie średniowiecznym zob. *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, red. Herrmann Bernd (Stuttgart: Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, 1987).

¹⁶ Richard C. HOFFMANN, „A brief history of aquatic resource use in medieval Europe”. *Helgoland Marine Research* 59 (2005): 22–30. DOI 10.1007/s10152-004-0203-5. W polskiej literaturze przegląd zarówno polskich, jak i europejskich publikacji i stanowisk badawczych zob. Teresa DUNIN-WĄSOWICZ, „Człowiek i woda w średniowiecznej Europie. Stan i perspektywy badań”, w: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*, red. Barbara Kuźnicka (Warszawa: Wydaw. IHN PAN, 1995), 47–73.

¹⁷ Cykl konferencji „Las w kulturze polskiej” prowadzonych w latach 1999–2008 i towarzyszących im publikacji przygotowanych przez prof. Wojciecha Łysiaka.

¹⁸ PRACZYK, „Historia środowiskowa”, 352. Autorka zwraca uwagę na inne publikacje w periodyku *Historika* traktujące o ekologii w badaniach historyków. Dokonuje również przeglądu literatury zaliczanej do badań z zakresu historii środowiskowej, wyróżniając, klasyfikując określone publikacje pod względem tematyki i zakresu przedmiotowego, którym się zajmują. Wyróżnia m.in. badania nad środowiskiem przyrodniczym, nad określonymi gatunkami flory, ale też nad badaniem zwierząt, tutaj szczególnie wyraźnie uwidaczniają się wzajemne relacje człowiek–zwierzęta.

graficzną, wodną całego otoczenia¹⁹. Dopiero tak szerokie ujęcie różnych zjawisk pozwala w pełni odtworzyć właściwy obraz wzajemnych związków i zależności, w tym ujawnić postawę określaną dziś jako proekologiczna, prośrodowiskowa. Wśród nich są i te, które odkrywają nieprzyjazne i niekorzystne dla środowiska naturalnego działania człowieka. Badacze historii środowiskowej, archeolodzy, geolodzy, przyrodnicy analizują i uwzględniają szereg interdyscyplinarnych perspektyw, by stworzyć możliwie holistyczny obraz miejsca i czasu oraz odpowiedzieć na pytania o przyczyny i genezę określonych zachowań ludzi wobec swojego otoczenia, w tym powody tak szerokiej ingerencji w środowisko. Takie postawy powodowały trwałe przekształcenia, zubożenie środowiska lub też intensyfikację określonych zjawisk²⁰. Ponadto historycy dostrzegają drugi wektor działań, mianowicie znaczący wpływ wydarzeń klimatycznych, zjawisk przyrodniczych na wystąpienie określonych zachowań socjologicznych. Ich powiązanie z wydarzeniami wojennymi, politycznymi, ruchami społecznymi oraz z kondycją psychiczną ludzi²¹. Do takich środowiskowych generatorów zmian należą chociażby zmiany klimatyczne, ochłodzenie klimatu, określane jako „mała epoka lodowcowa” (od ok. 1300 do 1850 r.), podczas której następowały fazy ochłodzenia, okresy wilgotnych wiosen i pór letnich, a w konsekwencji nastąpił nieurodzaj, a następnie głód²². Te czynniki zbiegły się w czasie z pojawieniem się epidemii dżumy w połowie XIV wieku. Czarna śmierć, ze względu na jej powszechność i nieuchronność, generowała określone negatywne zachowania ludzkie²³. Ponadto odczuwanie kryzysu i niekorzystne zjawiska wynikające z panującej zarazy, okresy głodu, kryzysów odcisnęły swój ślad w kulturze, życiu umysłowym epoki, jak też w sztuce²⁴. Z drugiej strony, powstawały literackie

¹⁹ W polskim środowisku historyków ten kierunek badań prezentował Jan Tyszkiewicz np. w publikacji *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej* (Warszawa: PWN, 1983), 74–75.

²⁰ Agnieszka WACNIK. „Galindowie i Krzyżacy – oddziaływania na lokalną roślinność w rejonie Miłek i Staświn (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, północno-wschodnia Polska)”, *Wiadomości Botaniczne* 53 (2009), nr 1/2: 21–34.

²¹ Na polskim gruncie takie analizy prowadził jeszcze w latach 80. XX wieku Zbigniew Kuchowicz — *O biologiczny wymiar historii. Książka propozycji* (Warszawa: PWN, 1985).

²² Jacques LE GOFF, *Kultura średniowiecznej Europy*, przeł. Hanna Szumańska-Grossowa (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994); David KANIEWSKI i Nick MARRINER, „Conflicts and the spread of plagues in pre-industrial Europe”. *Humanities and Social Sciences Communications* 7 (2020): 162, DOI: 10.1057/s41599-020-00661-1.

²³ TYSZKIEWICZ, *Ludzie i przyroda*, 138–159.

²⁴ Dzieła sztuki obrazowały zjawisko śmierci, prezentowano chorych, jak i udzielających im pomocy lekarzy. Epatowano śmiercią lub też dostarczano obrazów niejako ku pocieszeniu, dzięki obecności świętych orędowników czuwających nad chorymi czy obrazujące cudowne biblijne zdarzenia. *Gesundheit – Krankheit. Kulturtransfer medizinischen Wissens von der Spätantike bis in die Frühe Neuzeit*, red. Florian Steger, Karl Peter Jankrift (Köln Weimar Wien: Böhlau, 2004); Karl

i plastyczne obrazy idyllicznych miejsc i krain odseparowanych od przytłaczającej rzeczywistości, jak w nowelach Boccaccia *Dekameron*, gdzie towarzystwo chroni się przed dżumą na prowincji, w ogrodowej enklawie tamtejszej willi²⁵. Literatura i sztuka reagowały i odzwierciedlały zmiany dokonujące się w środowisku naturalnym i społeczno-politycznym.

Obecny stan wiedzy pozwala rozpoznać i ocenić skutki oraz ówczesne realne oddziaływanie człowieka na jego otoczenie. Nad tymi problemami pochylają się również kulturoznawcy, antropolodzy, którzy analizują środowisko przyrodnicze według kryteriów humanistycznych, kulturoznawczych, a nawet literaturoznawczych²⁶. Historycy, coraz bardziej świadomi odpowiedzialności człowieka za przekształcenia środowiska i oddziaływania gospodarki ludzkiej na klimat, stawiają pytania o historyczną świadomość ekologiczną człowieka. Ewa Domańska, zajmująca się nowymi tendencjami w badaniach humanistycznych, wskazuje na istotność prowadzenia badań transdyscyplinarnych, w których kluczowe są nie tylko „metody związane z warsztatem badawczym poszczególnych dyscyplin, lecz także sposoby kształtowania różnych form współpracy między badaczami, którzy oferują swój punkt widzenia, wiedzę, techniki badań, dając możliwie komplementarny, holistyczny obraz podejmowanego zagadnienia. Wsparcie nauk humanistycznych naukami przyrodniczymi, socjologicznymi, medycznymi prowadzi do wszechstronnego ujęcia tematu, daje możliwie pełny obraz zjawisk, procesów i relacji wzajemnie na siebie oddziałujących.

PRACE MIESIĘCY – MOŻLIWOŚCI INTERPRETACYJNE

Obrazy prac miesięcy pokazują te działania w perspektywie roku. Ustalony repertuar motywów ma długą tradycję ikonograficzną, sięgającą antyku, która następnie została przejęta przez chrześcijańskie średniowiecze²⁷. Postantyczne

Peter JANKRIFT, *Mit Gott und schwarzer Magie. Medizin im Mittelalter* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005).

²⁵ ASSUNTO, *Filozofia ogrodu*, 181–185

²⁶ Prace Ewy Domańskiej czy np. Jacek MAŁCZYŃSKI, *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej* (Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019); Jerry STANNARD, „Identifikation of the plant described by Albertus Magnus”. *Res Publica Litterarum* 2 (1979): 281–318; Hans-Dieter STOFFLER, *Der Hortulus des Walafrid Strabo. Aus dem Kräutergarten des Klosters Reichenau* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996).

²⁷ Historyczne prace: Alois RIEGL, „Die Mittelalterliche Kalenderillustration”, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 10 (1889), 1–74; Valentin KEHEREIN, *Die zwölf Monate des Jahres im Lichte der Kulturgeschichte* (Paderborn: Schöningh, 1904); James Carson WEBSTER, *The Labors of the Months in Antique and Medieval Art to the End of the 12th Century*,

motywy prac znalazły się w cyklach przedstawień umieszczanych w kontekście sakralnym, jak i świeckim. Prezentowano je w portalach kościołów i katedr romańskich oraz gotyckich, w cyklach rzeźbionych kapiteli, w witrażach, w kalendarzach dołączonych do ksiąg godzin, jak i w formie fresków i polichromii na ścianach ratuszy miejskich czy prywatnych siedzib. Obrazowano w ten sposób cykliczność pór roku, rytm życia ziemskiego, podporządkowanie człowieka ustanowionemu przez Boga porządkowi czasu. Rytm i powtarzalność pór roku i uwarunkowanych nimi prac to znak Boskiego odwiecznego porządku, któremu podlega ludzka ziemská egzystencja. Racjonalność, użyteczność oraz celowość tych działań odgrywa kluczową rolę. Sceny prac miesiący sąsiadowały z tympanonami katedr i kościołów średniowiecznych, na których sceny Sądu Ostatecznego przypominały o celowości i sensie ziemskich działań. Dlatego znaki zodiaku i sceny ludzkiego wysiłku tworzyły spójne *continuum* ziemskiej i niebiańskiej egzystencji, w którą od wieków był wpisany los człowieka²⁸. Potwierdzają to teksty z epoki, szczególnie literatura heksaemeryczna, alegorycznie odczytująca znaki czasu, pory roku, miesiący, dni, jak też teologiczne teksty na temat czasu pomiędzy Wcieleniem a powtórnym Przyjściem Chrystusa, czy dzieła filozoficzne dotyczące natury czasu²⁹. Ten literacki kontekst tworzy tło ideowe

Princeton Monographs 21 (Evanston i Chicago: Northwestern University, 1938), <https://archive.org/details/labormonth00webs/page/n5/mode/2up>; Paul BRANDT, *Schaffende Arbeit und bildende Kunst im Altertum und Mittelalter* (Leipzig: Alfred Kröner Verlag, 1927). Alegoryczne reprezentacje miesiący na podstawie antycznej ikonografii zob. Doro LEVI, „The Allegories of the Months in Classical Art”. *Art Bulletin* 32 (1941): 251–291. Cykle kalendarzowe, szczególnie popularne w architektonicznej plastyce romańskiej od końca XII wieku, zob. Olga KOSELEFF, *Die Monatsdarstellungen der französischen Plastik des 12. Jahrhunderts* (Basel: Philograph Verlag, 1934); Ute DERCKS, *Die Monatsarbeiten der ehemaligen Porta dei Mesi des Domes zu Ferrara*, w: *Arbeit im Mittelalter. Vorstellungen und Wirklichkeiten*, red. Verena Postel (Berlin: Akademie Verlag, 2006), 221–244; Bruno BRESCIANI, *Figurazioni dei Mesi nell'arte medioevale italiana* (Verona: Valdonega, 1968); Willibald SAUERLÄNDER i Max HIRMER, *Gotische Skulptur in Frankreich 1140–1270* (München: Hirmer, 1970). Omówienie miniatorskich cykliów: Olga KOSELEFF GORDON, „Two Unusual Calendar Cycles of the Fourteenth Century”, *The Art Bulletin* 45, nr 3 (1963): 245–253; *Monatsbilder*, Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd. 3, szp. 274–279.

Jeden z najstarszych średniowiecznych cykli kalendarzowych pochodzi z kalendarza wykonanego w skrypcorium w południowej Anglii w połowie XI wieku (*Cotton Ms Julius A VI*, The British Museum, Londyn).

²⁸ Jacques LE GOFF, „Il tempo del lavoro, agricultura e segni dello zodiaco nei calendri medioevali,” *Storia e Dossier* 22 (1988): 1–50.

²⁹ Czas jako wrażenia o tych wydarzeniach, które przeminęły, i wobec tej zmiennej rzeczywistości jedynym gwarantem trwania jest wiekiistość Boga. Świat ziemski istnieje w czasie, to znaczy przemija, natomiast wieczność przypisana Bogu jest niezmienna, trwała. Św. AUGUSTYN, *Wyznania*, przeł. Stanisław Stabryła (Kraków: Esprit 2020), 351, 372–373; Czas jako początek ruchu rzeczy, z którego niebył przeradza się w byt, zob. ERIUGENA, *Periphyseon. Księga pierwsza*, przeł. Agnieszka Kijewska, (Kęty: Wydawnictwo Antyk Marek Derewiecki 2009), I, 483 B-C, 191

przedstawień prac miesięcy, znaków zodiaku, czyli ziemskiego i kosmologicznego rytmu czasu, jakim było przesłanie o miłosierdziu Bożym i Zbawieniu, które są zawarte właśnie w tym czasie ziemskiej aktywności, który został dany ludziom do wypełnienia ich powołania³⁰.

Cykle scen kalendarzowych prezentowały ludzką aktywność wpisaną w odwieczny rytm natury i rytm czasu, któremu człowiek musiał się podporządkować. Znaczenie pracy postrzegano zatem w wymiarze historii zbawienia, eschatologii, posiadała ona wymiar kosmologiczny, poddany oddziaływaniu planet. Ponadto w relacjach człowieka do zjawisk przyrodniczych był też zawarty encyklopedyczny wymiar wiedzy o świecie w odniesieniu do znajomości gatunków, ich wegetacji, skuteczności zabiegów rolniczych, uprawy, pielęgnacji czy innych rozwiązań agrarnych. Te ilustracje przemawiają do współczesnego widza naturalnością gestów, ruchów postaci, spójnością ujęć krajobrazowych. Miniatury prac miesięcy są też przedmiotem pytań o rolę i pozycję człowieka wobec szeroko pojmowanej natury, jak też o społeczny porządek i panujące w nim relacje, tj. o ocenę ważności, pozycji pracujących chłopów czy szlachetnie urodzonych, o wartość pracy, o jej wymiar moralny, nie tylko ekonomiczny³¹. Stanowią one także ilustrowany przekaz o charakterze moralizatorskim.

Tradycja ilustrowania prac miesięcy sięga antyku, wiele tego typu scen przetrwało w mozaikach i płaskorzeźbach architektonicznych oraz na malowidłach³².

³⁰ PANADERO, *The Labors of the Months*.

³¹ Jonathan ALEXANDER, „Labeur and Paresse: Ideological Representations of Medieval Peasant Labor”, *The Art Bulletin* 72, nr 3 (1990): 436–452; Heinrich DORMEIER, *Bauern und Landleben in der Kunst des späten Mittelalters*, w: *Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter*, red. Enno Bünz, Vorträge und Forschungen, Bd. 89 (Ostfildern: Verlagsgruppe Patmos, 2020), 31–74. O interpretacji scen żniw i pracy rolników oraz o ich artystycznych wyobrażeniach głównie w sztuce nowożytnej, ale z odwołaniami do wcześniejszych przedstawień zob. Liana VARDI, „Imagining the Harvest in Early Modern Europe”, *The American Historical Review* 101, nr 5 (1996): 1357–1397. O pozycji chłopów, postrzeganiu ich roli społecznej i wartości pracy zob. Paola GALETTI, „Fonti iconografiche e ricerca storica: i cicli dei mesi. Iconographic sources and Historical Research. The cycles of the months”, *Estudios Sobre Patrimonio, Cultura y Ciencias Medievales* 19 (2017): 415–432.

³² WEBSTER, *The Labors of the Months in antique and mediaeval*. <https://archive.org/details/labormonth00webs/page/n5/mode/2up>; Bridget Anna HENISCH, „In due Season. Farm Work in the medieval Calendar Tradition”, w: *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, red. Del Sweeney (Pennsylvania: University of Pennsylvania), 309–336.

Ikongrafia scen kalendarzowych, operująca pewnym ustalonym kanonem motywów, dowodzi również silnego wzajemnego powiązania sztuk, tj. mozaik, reliefów architektonicznych, malarstwa, miniaturstwa, a następnie również grafiki. Do popularyzacji tych motywów również u progu epoki nowożytnej przyczyniły się drukowane kalendarze. Prace miesięcy umieszczano nadal jako dekoracje freskowe czy tablicowe we wnętrzach pałaców. Już od początku XVI wieku jest zauważalna zintensyfikowana recepcja literatury antycznej, która wpłynęła na bardziej wyidealizowany obraz życia wiejskiego. Grafiki Aegidiusa Sadelera są dopełnione inskrypcjami, których treść nawiązuje

Antyczna wizja miesięcy oparta była na przedstawieniach postaci z różnorodnymi atrybutami, przypisanymi do tego samego miesiąca jak np. wrzesień to mężczyzna niosący kiść winogron, kosz z owocami, albo z jaszczurką lub też z dzbanem wina³³. W średniowieczu motywy te wprowadzano nie tylko do rzeźbionych dekoracji naściennych kościołów i katedr, ale też stanowiły one ilustrowaną część ksiąg modlitewnych, wchodziły w skład brewiarzy i psalterzy (*Psalterz Eleonory Akwitańskiej*, ok. 1185, ms KB 76 F 13, Koninklijke Bibliothek, Haga; *Cotton MS Julius A/VI*, The British Museum, Londyn, XI w.³⁴, il. 1a, 1b, 1c). Od czasów karolińskich w ilustracji miesięcy zaczyna pojawiać się aktywna postawa osób zajętych pracą. Średniowieczne iluminacje obrazujące miesiące zawarte w angielskich, niderlandzkich, czy francuskich manuskryptach z XII-XIV wieku skoncentrowane są na działaniach ludzi, choć jeszcze bez rozbudowanej scenerii, tak jak w przypadku wspomnianego *Psalterza Eleonory Akwitańskiej* czy w *Psalterzu z Oscott* (1265–1270, Ms 50000, BL, Londyn³⁵). Pojedyncza postać lub dwie osoby, wyposażone w narzędzia, zajęte są pracą przypisaną określonej porze roku, obok nich występują atrybuty lub elementy otoczenia, jak sadzonki winorośli, beczki na wino, niewielki łan zbóż, snopy zżętego zboża (*Psalterz z Oscott*, Ms 50000, BL, Londyn, f. 5r, karta września z mężczyzną młóącym zboże).

do antycznej tradycji literackiej, wymieniani są bogowie patronujący porom roku, zbiorom oraz miejsca i krainy będące pierwowzorami miejsc żywnych i obfitujących w plony. Nadya LOBKOVA, *The Cycle of the Year: The Genre of Calendar Illustrations from Origins to Lucas and Maarten Van Valckenborch* (Ghent University 2010) (mssp.) https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/590/RUG01-001457590_2011_0001_AC.pdf

³³ Doro LEVI, *The Allegories of the Months in Classical Art*, 275; Charles E. NICKLIES, „Cosmology and the labors of Months at Piacenza: The Crypt Mosaic at San Savino”, *Gesta* 34, nr 2 (1995): 108–125. LOBKOVA, *The Cycle of the Year*. Autorka prezentuje liczne zestawienia ikonograficzne pochodzące z średniowiecznych kodeksów, rozpoczynając od IX aż do XIV wieku, miniatury obrazujące zarówno postaci z atrybutami lub wykonujące określone czynności, reprezentujące określone miesiące i prace miesięcy, także planety. Prowadzi zestawienia porównując wybrane dzieła i możliwe motywy przypisane do określonego miesiąca. Zestawia je z wyobrażeniami cykli kalendarzowych umieszczanymi na romańskich portalach, dokonuje też zestawień z przykładami z gotyckich kodeksów.

³⁴ Ilustracja na dole strony dla czerwca przedstawia dwóch mężczyzn ścinających gałęzie pewnych mocno skręconych roślin, podczas gdy mężczyzna po lewej ładuje dużą kłodę na dwukołowy wóz (f 5v). Para wołów, noszących jarzmo, wchodzi z prawej strony. Ten kalendarz jest jednym z zaledwie dwóch zachowanych z Anglii przed podbojem normańskim, które są ilustrowane „pracami miesiąca”, scenami prac rolniczych i rekreacji. Drugi kalendarz można znaleźć w *Cotton MS Tiberius B V/1*, British Museum, Londyn. Karty kwietnia i maja obu manuskryptów były ilustrowane bardzo podobnymi scenami, ale w czerwcu różnią się od siebie: Kalendarz Tyberiusza pokazuje mężczyzn z sierpami zbierających rośliny, podczas gdy mężczyźni przycinający gałęzie pojawiają się nad stroną kalendarza na lipiec.

³⁵ https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_50000

Forma i zakres interpretacji przedstawień kalendarzowych z czasem ulega zmianie, tj. kiedy stają się one obrazami nie tylko samych czynności, ale oprócz prac ikonografię miesiący tworzą również zabawy i spotkania towarzyskie, jakie pojawiły się na kartach kalendarzy w okresie dojrzałego średniowiecza³⁶. Wówczas ilustrowane kalendarze stawały się bardziej dostępne, także warstwom bogacącego się mieszczaństwa, głównie we Flandrii. Również mieszczenie stają się wtedy, obok szlachetnie urodzonych, bohaterami scen kalendarzowych³⁷.

Już od początku XV wieku zmianie uległa także sceneria: pojawiły się rozbudowane krajobrazy i bardziej zróżnicowane przyrodnicze otoczenie człowieka, z zestawem detali opartych na obserwacji świata. Znane są przykłady, gdy całe pole karty manuskryptu wypełnia ilustracja wiejskich prowincji czy ogrodów i upraw w otoczeniu siedzib pałacowych, na obrzeżach miast. Najbardziej znane *Les Tres riches Heures du Duc de Berry* braci Limburg (Ms 65, 1413–1416, Chantilly, Musée Condé) to kanoniczny już przykład obrazu świata realnego, z topografią miejsc możliwą do ustalenia, ale też świata manifestującego pozycję zleceniodawcy księgi, księcia Jeana de Berry, którego posiadłości można rozpoznać w tle pejzaży. Ponadto to sceny z wyidealizowaną wizją aktywności człowieka wpisanego w rytm przyrody. To obraz świata opartego na feudalnym porządku, gdyż obrazy pracy występują obok kart ze scenami rekreacji arystokratycznego towarzystwa³⁸. Ponadto na przykładzie scen agrarnych możliwe jest zrekonstruowanie realnych sposobów kultywowania przyrody oraz oznak zmian, jakie w niej zachodzą, a to wszystko za sprawą wnikliwej obserwacji świata.

Natomiast metaforyczny, w tym nawiązujący do biblijnych pierwowzorów, nurt interpretacji ikonografii prac miesiący znajduje uzasadnienie również w tym, że karty z ilustracjami przedstawień kalendarzowych wchodziły w skład ksiąg

³⁶ Bridget Ann HENISCH, *The Mediaeval Calendar Year* (Pennsylvania: Penn State University Press, 1999). Autorka koncentruje się głównie na późnośredniowiecznych przykładach ilustracji kalendarzowych, które stopniowo wprowadzają coraz więcej scen zajęć rekreacyjnych, typowych dla zamożniejszego towarzystwa, czego przykładem są miniatury autorstwa Simona Beninga. Autor utrwalił na nich drobne przyjemności, takie jak sceny przejażdżki łodzią (maj), bitwę na śnieżki (grudzień). <https://www.psupress.org/books/titles/0-271-01903-4.html>.

³⁷ Takich przykładów dostarczają miniatury Simona Beninga (np. kodeks Ms 399, The Pierpont Morgan Library, Nowy York; Ms Clm 23638, f° 2v, 3r, Bayerische Staatsbibliothek, Monachium).

³⁸ ALEXANDER, *Labeur and Paresse*: 439–444. Autor przywołuje wcześniejsze opracowania Erwina Panofsky'ego, dotyczące interpretacji sposobów prezentacji społeczeństwa feudalnego w Godzinkach braci Limburg, manifestację różnic klasowych, nobilitację warstw arystokratycznych czy inspirację toposem literackim z Teofrasta dla uzasadnienia przedstawienia nieskromnego gestu obnażenia się mężczyzny z warstwy chłopów w scenie lutego, jako wyraz rustykalnej nieskromności i wulgarności (według Alvareza S. Moralejo). Alexander wskazuje też, że ikonografia kart kalendarza w Godzinkach Limburgów manifestuje polityczną siłę, stan posiadania i dominację księcia de Berry nad warstwą chłopów.

modlitewnych, prywatnych i liturgicznych, jak też występują w portalach czy witrażach okien kościołów i katedr³⁹. Sakralny zatem kontekst, w jakim funkcjonowały te kalendarzowe sceny, umożliwia prowadzenie głębszej interpretacji, wykraczając poza czysto ilustracyjną formułę traktowania ich jako obrazków codziennych ludzkich zajęć. Ponadto księgi, w których zamieszczano karty kalendarzy, były przeznaczone dla elitarnych odbiorców, którzy nie potrzebowali instrukcji i wytycznych z zakresu rolnictwa i uprawy⁴⁰. Niemniej jednak historycy kultury materialnej na podstawie tego typu ilustracji rekonstruują wygląd ówczesnych narzędzi rolniczych, urządzeń, maszyn, których rzeczywisty wygląd potwierdzają także odkrycia archeologiczne⁴¹. Natomiast stosując w interpretacji tych kalendarzowych obrazów perspektywę ekologii człowieka, w tych komplementarnych widokach świata jest ukryty obraz stosunku człowieka do przyrody. Na ich podstawie można zaobserwować sposoby wykorzystywania, czerpania z jej zasobów, ale też stosowania rozwiązań uznawanych dziś za proekologiczne, przyczyniających się do poprawy wydajności upraw czy też przekształcania najbliższego sobie otoczenia, by poprawić warunki bytowe. Z perspektywy historii kultury, historii społecznej na podstawie miniatur oraz tekstów literackich z epoki można starać się odtworzyć zasady regulujące ówczesny obowiązujący porządek klasowy, obraz tamtejszego społeczeństwa i panujące w nim relacje, sposób postrzegania warstw społecznych⁴².

Odzwierciedlają one nie tylko realia ówczesnych obowiązków, różnych rolniczych zajęć, ale można je interpretować także w kontekście alegorycznym i moralizatorskim jako propagowanie szlachetnych postaw, pielęgnowanie cnót

³⁹ Jane Welch WILLIAMS, „The New Image of Peasants in Thirteenth-Century French Stained Glass”, w: *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, red. Del Sweeney (Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1995), 277–308.

⁴⁰ Kathryn M. RUDY, *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized Their Manuscripts* (Cambridge: Open Book Publishers, 2016).

⁴¹ Helena HAMEROW i Mark MCKERRACHER, *New Perspectives on the Medieval 'Agricultural Revolution'. Crop, Stock and Furrow* (Liverpool: Liverpool University Press, 2022); *Arbeit im Mittelalter. Vorstellungen und Wirklichkeit*, red. Verena Postel (Berlin Akademie Verlag, 2006); Janken MYRDAL i Alexandra SAPOZNIK, „Technology, labour, and productivity potential in peasant agriculture: England, c.1000 to 1348”, *Agricultural History Review* 65, nr 2 (2017): 194–212. Tamże o popularnych wówczas narzędziach rolniczych, skuteczności ich używania i znaczeniu w gospodarce, tj. o szpadlu z żelaznym ostrzem, motykach, pługu, a także o zwierzętach pociągowych zob. 202–203, (https://kclpure.kcl.ac.uk/ws/portalfiles/portal/86293194/Technology_labour_and_productivity_MYRDAL_Published1December2017_GREEN_VoR.pdf)

⁴² O ambiwalentnym postrzeganiu warstwy chłopów w średniowieczu w świetle literatury z epoki oraz dzieł sztuki zob. Paul FREEDMAN, „Saintete et sauvagerie deux images du paysan au moyen age”, *Annales economies, sociétés, civilisations* 47 (1992): 539–560. https://www.persee.fr/doc/As_PDF/ahess_0395-2649_1992_num_47_3_279062.pdf

np. zasiew, zbiór plonów żniwnych odnoszono do biblijnego kontekstu. Na kartach lutego kalendarzy w kodeksie Tyberiusza (2 ćw. XI w., *Cotton MS Tiberius B V/1*, f. 3v, BL, Londyn⁴³) oraz w *Kodeksie Juliusza* (*Cotton MS Julius A/VI*, f. 5v, British Museum, Londyn, il. 1c⁴⁴) uwieczniono mężczyzn wycinających pędy mocno poskręcanych roślin, być może są to winorośle, a scenę można metaforycznie powiązać z tekstem Biblii, która porównuje Boga do właściciela winnicy, usuwającego, wycinającego krzewy nieprzynoszące owoców (J 15,1–6).

Ponadto teksty z epoki mające dydaktyczno-moralizatorski przekaz posługiwały się podobnym zestawem wątków jak np. poemat moralizatorski *Widzenie o Piotrze Oraczu* Williama Langlanda, w którym pojawia się motyw orki pługiem i pracy szpadlem, gdzie to drugie narzędzie zyskuje bardziej nobilitującą rangę, dzięki któremu chłopci mogą „odpędzić głód”⁴⁵. Użycie motyki okazywało się wydajniejsze. Praca szpadlem przy uprawie pól należała również do repertuaru scen kalendarzowych. W realiach średniowiecznej Europy szpadel z żelaznym ostrzem był na ogół wiązany z biedniejszą grupą drobnych chłopów. Ta praca uchodziła za zajęcie ciężkie, mozolne, ale też bardzo produktywne, tj. tak spulchniona gleba, dużo lepiej napowietrzona i pozbawiona grud, przynosiła większe plony. Szpadlem rozbijano też bryły ziemi zaoranej pługiem. Na przykładach miniatur pochodzących z XI wieku zaczęto przedstawiać Adama podczas jego pierwszej pracy na ziemi, wyposażonego w motykę lub szpadel (od XIII wieku). Takie wizerunki zyskiwały na popularności, ponieważ ten charakter pracy i rodzaj narzędzia, choć był kojarzony z wysiłkiem i ciężarem, ale przynosił wymierne korzyści i w świadomości ówczesnych pozwalał na zapewnienia bytu rodzinie. Źródłem dla tych badawczych wniosków są nie tylko rachunki i księgi ziemskie, odkrycia archeologiczne, ale także materiał ilustracyjny z kodeksów. Tak też przedstawiano w ilustrowanych kalendarzach miesiąc marzec — jako okres prac nad przygotowaniem gruntów pod zasiew i uprawy. Ręczne prace nad uprawą gleby, rozbijanie dużych grud, w tym przy użyciu szpadla z żelaznym ostrzem, oraz scenę siewu uwieczniono na karcie marca w *Cotton MS Julius A/VI*, f. 4r, il. 1c⁴⁶. Podczas gdy karta stycznia w tym kalendarzu prezentuje scenę orki za pomocą pługa ciągniętego przez woły (f 3r).

Jak dowodzą historycy, inaczej postrzegano pracę z zaprzęgiem i pługiem. Dlatego też miesiąc marzec w *Godzinkach księcia de Berry* (*Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, 1412–16, Ms 65, f. 3, Musée Condé, Chantilly, il 2a)

⁴³ https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_v!1_f002r

⁴⁴ https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_julius_a_vi_fs001r

⁴⁵ William LANGLAND, *Widzenie o Piotrze Oraczu*, przeł. i przypisami opatrzył Przemysław Mroczkowski (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983), *Passus Sextus*, 83–94.

⁴⁶ https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_julius_a_vi_fs001r

na pierwszym planie prezentuje pług ciągnięty przez dwa woły, a taki zaprzęg posiadali tylko zamożni właściciele ziemscy do uprawy wielkopowierzchniowych gruntów. Praca z zaprzęgiem i pługiem, do której zatrudniano robotników, wyznaczała status zamożności właściciela⁴⁷. Już zatem na pierwszym planie autorzy miniatury bracia Limburg określili charakter malowanego krajobrazu, ponadto użyli skrótów perspektywicznych, roztaczając szeroki widok na rozległe parcele plantacji winorośli, pastwisk i pola przygotowywanego do zasiewu⁴⁸. Badacze podejmujący problem ekonomiczno-bytowego kontekstu pracy rolników w średniowieczu zauważają, jak istotne znaczenie miał charakter używanych narzędzi oraz to, jak mocno determinowały one wydajność gospodarstw i efektywność wkładu pracy w zbiory⁴⁹. Ponadto karta marca z Godzinek księcia de Berry ma swój złożony metaforyczny przekaz. Mianowicie zaprezentowano na niej ideały pracy i postaw życiowych, których wzorce mają biblijny pierwowzór — są to postać oracza, siewcy, pracowników winnicy oraz pasterza pilnującego stada. Autorzy karty nieprzypadkowo zestawili z sobą te motywy, określając tym samym charakter posiadłości ziemskich księcia, któremu mają przyświecać religijne ideały⁵⁰. Właściciel dóbr miał jawić się jako dobry gospodarz, czuwający nad tym, aby jego posiadłości były właściwie prowadzone, co uosabia wzór oracza, siewcy, plantatora winnicy Pańskiej i dobrego pasterza czuwającego nad stadem. Każda czynność realizuje szlachetny model pracy, wymagającej trudu, wysiłku, precyzji, poświęcenia uwagi, czujności. Tak też zostali przedstawieni chłopcy przy swoich zajęciach. Każda z postaw, jaką prezentują bohaterowie karty, uosabia również społeczny wymiar dobrze spełnionego obowiązku względem innych ludzi. Ten antyczny ideał pracy fizycznej, właśnie pracy na roli, która niesie nie tylko wymierne korzyści, ale jest też sposobem na uszlachetnienie własnego charakteru i wartością równie ważną jak cnota pobożności, rozpropagował Wergiliusz w *Georgikach*⁵¹, pisząc: „Rolnik zaś krzywym ostrzem rok w rok płuży glebę / Stąd ojczyźnie pożytek i dzieciom, stąd długi / Wołów szereg i byczków pod jarzmem usługi” (II, 515–518). Praca w trudzie wyrabia szla-

⁴⁷ MYRDAL i SAPOZNIK, *Technology, labour, and productivity*, 199, 201–202.

⁴⁸ ALEXANDER, *Labeur and Paresse*, 440–442.

⁴⁹ Szpadel pozwalała na zróżnicowane opracowanie gleby, ale też posługiwano się nim w celach odprowadzenia wody z pól, prowadzenia rowów drenażowych, MYRDAL, SAPOZNIK, *Technology, labour, and productivity*, 202–205. (King's Gallery London, dostęp 25.07.2023, https://kclpure.kcl.ac.uk/ws/portalfiles/portal/86293194/Technology_labour_and_productivity_MYRDAL_Published1December2017_GREEN_VoR.pdf)

⁵⁰ W rzeczywistości jednak książę Jean de Berry prezentował rządy surowego pana, bezwzględnie egzekwującego swoje należności płynące z dóbr ziemskich.

⁵¹ Publiusz WERGILIUSZ Maro, *Georgiki*, przełożyła i objaśniła Alla Ludwika Czerny (Warszawa: PIW, 1956), II, 458–540, 51–53.

chetność charakteru, uczy pokory, kształtuje dostojeństwo „Dzień ich spokojny, życie oszustwem nie płaci” (II, 469), „Młodość w trudach zaprawna, prosta i surowa” (II, 474). W tym kontekście miniatura braci Limburg to obraz wzorcowego mikroświata, jakim są dobra księcia de Berry, a jednocześnie uniwersalny model ideału człowieka, powiązanego ze swoim *negotium* i realizującego powinności nie tylko wobec siebie, ale też innych, dla dobra innych i z poszanowaniem traktującego otoczenie, przyrodę. Marcowy krajobraz z widokiem zamku to zatem nie tylko obraz realnego świata, ale świata pożądanego, wyidealizowanego w swojej harmonijnej strukturze i planie⁵². Rolnicy na miniaturze braci Limburg noszą skromne, a nawet ubogie, zniszczone stroje, są skupieni na obowiązkach, poświęcają się im. Ten sam zestaw wiosennych prac rolniczych i z niemal analogiczną kompozycją powrócił na karcie autorstwa Simona Beninga, również ilustrującej marzec (*Breviarium Grimani*, f. 4v). We wcześniejszych kalendarzach, podobnie jak w Godzinkach autorstwa Limburgów, zestawiano naprzemiennie obrazy ludzi zaangażowanych w pracę fizyczną i towarzyskie rozrywki arystokracji, jak np. w *Kodeksie Tyberiusza* (2 ćwierć XI wieku do 3 ćwierci XII wieku; B V/1, BL, Londyn), gdzie sceny orki pługiem (f. 3r), przycinania winorośli (f. 3v), przygotowania gleby i zasiewu (f. 4r) zostały przerwane kartą kwietnia ze sceną uczty (f. 4v), a następnie majowa miniatura obrazuje scenę bukoliczną z wizerunkiem pasterzy opiekujących się stadem owiec (f. 5r)⁵³.

W sztuce miniatorskiej tradycja scen opartych na eksponowaniu czynności rolniczych przetrwała w kolejnych stuleciach, w wersjach skromnych pasów na górnych lub dolnych marginesach kart lub też rozbudowanych niemal całostronicowych widoków. *Psalterz Luttrela* (1325–1330, MS 42130, The British Library, Londyn) prezentuje umieszczone w *bas-de-page* precyzyjnie nakreślone scenki rolników przy pracy (od f. 170 r do f. 173 v)⁵⁴. Ten kodeks w ikonografii pracy na roli obrazuje nie tylko praktyczny, ale też metaforyczny obraz relacji międzyklasowych⁵⁵. Ponadto wyróżnia się znakomicie uchwyconymi detalami ówczesnych realiów, które dotyczą zarówno scenek rodzajowych, strojów, przed-

⁵² Matthias EBERLE, *Individuum und Landschaft: Zur Entstehung und Entwicklung der Landschaftsmalerei* (Giessen: Anabas-Verlag, 1980), 121–155.

⁵³ Kolejne sceny kalendarzowe obrazują następujące motywy: czerwiec (f. 5v) — scenę żęcia sierpem zbóż, lipiec — wycinki i zwózki drzew (f. 6r), sierpień — koszenia zbóż kosami (f. 6v), wrzesień poszukiwania trufla ze stadem świń (f. 7r), październik polowania z sokołami (f. 7v), listopad — rozpalanie ogniska i kucie metalowych sztabek (f. 8r), grudzień — młócenie zboża (f. 8v). https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_v11_f002r

⁵⁴ https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar

⁵⁵ Michael CAMILLE, „Labouring for the Lord: The Ploughman and the Social Order in the Luttrell Psalter”, *Art History*, 10 (1987), 423–454. Kodeks powstał dla Geoffreya Luttrela (zm. 1345), posiadacza ziemskiego z hrabstwa Linconshire.

miotów codziennego użytku, narzędzi, jak i krajobrazów. Atmosfera scen w swojej ideowej wymowie to jednak obraz wyidealizowanego świata, pełnego humoru i obfitości⁵⁶.

W ikonografii prac miesięcy, analizując elementy świata przedstawionego, są dostrzegalne także motywy zaliczane do ekologicznych praktyk. W tym miejscu ważne jest pytanie o stosunek ludzi do swojego środowiska, z którego korzystają. Czy jest to relacja oparta na poszanowaniu zasobów i zachowaniu równowagi? To pytania, które otwierają dyskusję o ekologiczny wymiar ówczesnych praktyk agrarnych. Poddając analizie opisy, ale też sceny prac agronomicznych widniejące na kartach kalendarzy, we współczesnej ocenie można stwierdzić, że aktywności te miały wartość proekologiczną⁵⁷.

Na karcie stycznia, otwierającej *Brewiarz królowej Izabeli Kastylijskiej* (ok. 1497, Add Ms 18851, f. 1v, The British Library, Londyn, il. 3a), zwraca uwagę niezwykle piękny, zimowy krajobraz, w którym wśród zaśnieżonych pól są widoczne ogłowione drzewa, prawdopodobnie wierzby. Parcele są oddzielone od siebie niskimi plecionymi płotkami, prawdopodobnie z wierzby (*Salix* spp.), ale wykonywano je również z leszczyny (*Avellana* spp.) lub z miękkich gałęzi różnych drzew (łac. *plexum*)⁵⁸, dających się lekko i gęsto przeplatać.⁵⁹ Takich ikonograficznych przykładów obrazowania wiklinowych przegród, opasek, płotów w obrazach i miniaturach jest bardzo wiele (Bracia Limburg, *Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, (luty) 1413–16, Ms 65, f. 2v, Musée Condé,

⁵⁶ Wśród scen widoczne są: kobieta karmiąca kurczęta, gotowanie, uczty, zapaśnicy, nędzarze, straganiarze, gry uliczne, treser niedźwiedzia, chłopiec kradnący czereśnie z drzewa, kobiety przy przędzy, sokolnik, hodowca owiec, scenki metaforyczne, np. postać przebrans za biskupa z psem, który skacze przez obręcz, żona bijąca męża kądzielą, małpa powożąca wozem. Odrębną kategorię przedstawień stanowią hybrydy zwierzęco-ludzkie, monstra i fantastyczne formy roślinne. https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?index=2&ref=Add_MS_42130.

⁵⁷ Jan C. ZADOKS, *Crop Protection in Medieval Agriculture. Studies in Pre-Modern Organic Agriculture*, Sidestone Press 2013. Przednowoczesny sposób kontroli upraw był zaskakująco bogaty zarówno w środki zapobiegawcze, jak i interwencyjne. Zapobieganie polegało na intensywnej uprawie i starannym przechowywaniu. Interwencja była mechaniczna i chemiczna. Interwencja chemiczna wykorzystywała naturalne substancje, takie jak siarka, smoła i substancje botaniczne, tj. pochodzenia roślinnego. Około pięćdziesięciu gatunków roślin jest wymienianych w kontekście ochrony upraw. Chociaż metody aplikacji wydają się dość nowoczesne, są one zazwyczaj mało zaawansowane technologicznie. Wśród nich znajdują się dezynfekcja nasion, opryskiwanie, opylanie, fumigacja, ręczne zbieranie szkodników. <https://www.amazon.com/crop-protection-medieval-agriculture-agriculture/dp/9088901872>

⁵⁸ Dieter HENNEBO i Alfred HOFFMANN, *Geschichte der deutschen Gartenkunst*, Bd. I: *Gärten des Mittelalters* (Hamburg: Broschek 1962), 147–148.

⁵⁹ British Library, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18851_fs001r

Chantilly)⁶⁰. Potwierdzają one praktyczne zastosowanie pędów wierzbowych w celach gospodarczych i ogrodowych. W średniowieczu często wykonywano z nich osłonę dla podwyższonych rabat w warzywnikach i ogródkach ziołowych⁶¹. Nagrzewająca się wiklina oddawała ciepło, co sprzyjało wzrostowi upraw, przyspieszając procesy rozkładu dokonujące się w warstwach podłoża wewnątrz rabaty. Poza tym stanowiła ażurową przegrodę, a więc umożliwiała swobodną cyrkulację wody, nie dopuszczając do zalania upraw i gnicia korzeni. Plecione płotki, którymi wydzielano niewielkie wnętrza ogrodowe w ogrodach ziołowych, warzywnych czy ozdobnych, wprowadzały szczególny mikroklimat, tworząc osłonę od mocniejszych wiatrów. A nagrzewając się w promieniach słońca, naturalnie oddawały swoje ciepło. Ażurowe wiklinowe konstrukcje altan, treliaży i bindaży dzięki tej zgromadzonej energii ze słońca przyspieszały też dojrzewanie owoców (np. winogron) czy kwitnienie oplatających je pnączy (wyposażenie ogrodów zamkowych na karcie kwietnia Bracia Limburg (*Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, Ms 65, f. 4v; Simon Bening, 1520, karta marca, New York, Pierpont Morgan Library; M. Schongauer, *Madonna na ławie darniowej*, Metropolitan Museum, New York)⁶². Z wierzbowych witek wyplatano też kosze, ule, klatki, używano ich w winnicach jako podpory i konstrukcje stelażowe. Tego typu niewielkie ogrodzenia służyły ochronie upraw przed wtargnięciem zwierząt, ale też były formą która wprowadzała ład i ułatwiała pielęgnację roślin. Stosowano je również jako przesłony wyznaczające linię biegu ścieżek w ogrodzie i wzdłuż dróg, np. w scenach *Bożego Narodzenia* (Mistrz z Flémalle/Robert Campin, 1420–26, Dijon, Musée des Beaux Arts, il. 7) i *Nawiedzenia* Rogiera van der Weyden i Jacquesa Daretta.

Tego typu ogrodzenia mogły pełnić funkcję osłon dla większego obszaru ogrodu, wówczas łączono je z naturalnie rosnącymi drzewami lub krzewami, wplatając w nie gałęzie i oplatając nimi pnie drzew, by je umocnić i solidniej zespolić z roślinnością. Wykorzystywano je również dla ogrodzenia rabat i małych części ogrodu, np. z ozdobnymi różami lub winoroślą, jak i z leczniczymi gatunkami, formując niskie (od ok. 90 do 120 cm) i lekkie osłony, w których

⁶⁰ Plecione ogrodzenie prezentują również grafiki z przedstawieniem Maryi w maleńkiej przestrzeni ogródka, wręczającej Dzieciątku kwiat czerwonej róży, co ilustruje grafika z ok. 1460 r., Coll. Bibliothèque Municipale, Colmar, Ms 271, f. 1 verso, 12; Mistrz około 1410 r., Madrid, Museo Thyssen-Bornemisza, nr inv 272; 1929.18.1; Mistrza Marszałka Boucicaut, *Heures de Maréchal de Boucicaut, Ucieczka do Egiptu*, ok. 1410, Paryż, Musée Jacquemart-André, MS 2. fol. 90v.

⁶¹ Bernaert van ORLEY, *Madonna w ogrodzie*, Glasgow, Kelvingrove Art Gallery and Museum.

⁶² HENNEBO i HOFFMANN, *Geschichte der deutschen Gartenkunst*, 147–152; Mary STOKSTAD, „The Garden as Art”, w: *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture IX*, red. Elisabeth B. Macdougall (Dumbarton Oaks: Meriden-Stinehour Press, 1986), 175–185.

gałęzie przeplatano wokół wbitych w ziemię niskich palików i kołków⁶³. Najczęściej wykorzystywano gałęzie wierzby (*Salix* spp.) lub leszczyny (*Avellana* spp.), dające się miękko i gęsto przeplatać. W winnicach stosowano je do podwiązywania pędów⁶⁴. Z żywokołów, a więc ukorzenionych witek leszczyny, wierzby czy też gałęzi grabów pospolitych (*Carpinus betulus* L.), konstruowano naturalne płoty (Albrecht Dürer, *Madonna na ławie koronowana przez anioły*, Galeria Narodowa, Praga, nr R 7068).

Powszechnie stosowano również wykonane z faszyny umocnienia brzegów rzek i kanałów odwadniających łąki (karty czerwca i lipca w *Brewiarzu Izabeli Kastylijskiej*, 1497, Add Ms 18851, 4r, 4v., The British Library, Londyn, il. 3c; *Trésor des Histoires*, Bruges, ok. 1475–80, Cotton Ms Augustus V, f. 345v, il. 6) czy w obrazie Hansa Wertingera, *Czerwiec* (1516–25, Germanisches Nationalmuseum, Norymberga). Takie naturalne plecione elementy wykonywano również z prętów leszczynowych, gałęzi olchowych, topolowych, wykorzystując je w regulacji biegu rzek i kanałów oraz wzmacniając wysokie nadrzeczne skarpy, tym sposobem chroniąc je przed erozją⁶⁵. Materiał pozyskany z ogłowionej wierzby przeznaczano w dużej mierze na opał, korzystając z łatwo dostępnego i energetycznego surowca, jak również na paszę dla zwierząt (owiec, koni, królików). Wierzby są gatunkami mało wymagającymi co do jakości gleb, gdyż do swojego szybkiego wzrostu wymagają tylko wilgotności oraz dobrego nasłonecznienia. Nie tolerują sąsiedztwa wysokich drzew, co autor miniatury z brewiarza Izabeli Kastylijskiej właściwie uchwycił, prezentując je wśród pól, rosnące wzdłuż plecionych płotów (il. 3a, 3b, 3c). Artyści ze znakomitym zmysłem obserwacji prezentowali wierzby zgodnie z ich naturalnymi siedliskami, tj. nad rzekami i stawami, jak w obrazie z kręgu Mistrza z Flémalle, gdzie widzimy wiosenny krajobraz i rosnące nad kanałem świeżo ogłowione wierzby (il. 7). Pnie dwóch okazów wierzb są uszkodzone, mają ogromne pęknięcia biegnące niemal przez całą ich wysokość. Tego typu szczeliny, rozłamy w środowisku naturalnym powstają jako efekt niewłaściwego cięcia. Ogławianie drzew, znane już od czasów starożytności, przeprowadzano z reguły przed rozpoczęciem wegetacji, czyli przed wiosennym wypuszczeniem soków. Warto zauważyć, że w obu przypadkach artyści przedstawili całkowicie ogłowione drzewa. Tak restrykcyjne cięcie

⁶³ Sylvia LANDSBERG, *The Medieval Garden* (London: British Museum Press 1996), 64–65.

⁶⁴ Edward W. BERRY, „Notes on the History of the Willows and Poplars”, *The Plant World* 20, nr 1 (1917): 16–28, <https://www.jstor.org/stable/43477540>. Cechy koszykarskie odgrywały istotną rolę w średniowiecznej Francji, Niemczech i Niderlandach.

⁶⁵ Do dziś tego typu konstrukcje ze względu na ich ekologiczny charakter oraz skuteczność powszechnie stosuje się w rozwiązaniach inżynierskich. Ewa JĘDRYKA, „Budowle wodne z naturalnych materiałów”, *Woda–Środowisko–Obszary Wiejskie* 7, z. 2b (21) (2007): 55–74.

znacznie osłabia roślinę, zmuszoną do regeneracji i wypuszczenia gałęzi i liści, czyli potrzebnej mu do życia masy wegetacyjnej⁶⁶. Młode drzewa są zdolne do szybszego odrodzenia. Starsze okazy stają się kruche, bardziej łamliwe, podatne na choroby i mniej żywotne⁶⁷. Mimo to takie cięcia dopuszcza się wykonywać nie częściej niż raz na 5, a nawet 10 lat. W czasach średniowiecza jest jednak mało prawdopodobne, by respektowano taką odpowiednią pielęgnację tego rodzaju (wierzby). Być może stan ówczesnej wiedzy tego nie regulował. Ponadto cele utylitarne odgrywały tu nadrzędną rolę, a więc wartość energetyczna i praktyczne potrzeby gospodarcze⁶⁸. Świeże przyrosty gałązek na wierzbach są widoczne na kartach czerwca i lipca w księdze Godzinek braci Limburg (*Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, 1412–16, Ms 65, f. 6, f. 7, Musée Condé, Chantilly, il. 2b). Pomimo zaburzonej skali drzew w stosunku do innych elementów sceny artyści znakomicie oddali naturalne skręty i zgrubienia pni wierzby oraz typowe dla tego gatunku nadbrzeżne siedlisko. Ponadto wierzby rosną wzdłuż granic pola uprawnego, tworząc rodzaj zadrzewienia granicznego. Takie naturalne bariery nie tylko wyznaczały granice podziałów gruntów, ale stanowiły formę ochrony dla upraw, np. przed erozją, wiatrami, ponadto tworzyły naturalną ochronę dla człowieka przed słońcem. Ponadto znakomicie chłoniły wodę, osuszały teren, czym można tłumaczyć ich obecność właśnie wzdłuż granic pól na terenach podmokłych, przy ciekach wodnych. Współcześnie odczytuje się ich wartość także w aspekcie ekologicznym jako elementy wzbogacające bioróżnorodność fauny (drobne owady, płazy, ptactwo), dla której są siedliskami, czy jako elementy naturalnie regulujące retencję wody (zmniejszenie strat wody z gleby) oraz jako czynniki podnoszące wartość krajobrazową⁶⁹. Od starożytności znane były także lecznicze⁷⁰, magiczne i apotropaiczne właściwości wierzby. Różne gatunki wierzby odgrywały również znaczącą rolę w kulturze i wierzeniach antyku, jak też w literackim dziedzictwie świata chrześcijańskiego⁷¹. Warto przyjrzeć się

⁶⁶ Zbigniew CHACHULSKI, *Pielęgnowanie i leczenie drzew starszych* (Białystok: Libra-Print), 68.

⁶⁷ Dendrolodzy uważają, że nieogławianie wierzby co sezon, lecz w wydłużonych odstępach czasu, może zapewnić im żywotność nawet do 100–150 lat.

⁶⁸ Jak ilustruje to karta lutego ze sceną wycinki i zbioru gałązek w Breviarzu królowej Izabeli Kastylijskiej, Ms 18851, f 2r., BL, Londyn.

⁶⁹ Jakub DOLATOWSKI, „Ogławianie wierzby – relikw kultury materialnej wsi”, w: *Krajobraz kształtowany przez kulturę rolną*, red. Krzysztof Młynarczyk (Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2006), 82–83; Anna KUJAWA, Krzysztof KUJAWA, Jacek ZAJĄCZKOWSKI, Robert Borek i in., *Zadrzewienia na obszarach wiejskich – dobre praktyki i rekomendacje*, Wrocław: bw., 2018; Magdalena NOWAK-RZĄSA, „Zadrzewienia śródpolne jako cenny element krajobrazów rolniczych”, *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum* 9/4 (2010): 99–106.

⁷⁰ GARGILIUSZ, *Lekarstwa z warzyw i owoców*, 49.

⁷¹ Ponadto w kulturze starożytnej Grecji wierzba była jednym z najświętszych drzew, wiązano ją z Herą i Artemidą. Hugo RAHNER, „The Willow Branch of the next World”, *Cross Currents* 12

motywowi wierzb w rysunkach, akwarelach mistrzów przełomu XV i XVI wieku. To malowniczy motyw pejzażowy, ale także dowód zapewne realnej obecności tego gatunku, który odgrywał istotną rolę dla ówczesnych mieszkańców⁷².

W ilustracji do lutego w księdze XI Piotra Crescenzi (1459–70, Ms 340, Musée Condé, Chantilly⁷³) autor zdecydował się na umieszczenie sceny nawożenia pola. Stosowanie nawozów naturalnych było niezwykle cenione i pożądane, o czym piszą już starożytni agronomowie, jak Katon (II w. p.n.e.), opisujący w *De agricultura*, V, używane do tego narzędzia, Warron (I w. p.n.e., *Res rusticae*, I, 38, 3⁷⁴) i Kolumella⁷⁵, który określa ilość rozrzuconego obornika w odniesieniu do określonego obszaru (*De agricultura*, II, 5, I w. n.e.). Ponadto Pliniusz Starszy ze znanstwem opisał, kiedy oraz jaki rodzaj obornika należy stosować w zależności od kategorii gleby (I. w. n.e. *Historia naturalna*, XVIII, 53). W realiach średniowiecznego gospodarowania wiadomo jednak, że ze względu na brak odpowiedniej ilości nawozu zwierzęcego czy też kompostu ogrodowego, nie wszystkie grunty można było w ten sposób użyźnić⁷⁶. Dlatego przedstawieni w tej scenie dwaj mężczyźni pracują nie na szerokich, otwartych gruntach, ale w niewielkim ogrodzie, zamkniętym wysokim murem. Zapewne to ogród warzywny, otaczany szczególnymi względami i mający ogromne znaczenie dla społecz-

(1962), nr 4: 469–500.

⁷² The Met Museum, dostęp 8.12.2023, <https://www.metmuseum.org/blogs/in-season/2015/tales-and-a-tune-of-the-willow>.

⁷³ Miniatury wykonał prawdopodobnie Mistrz Boccaccia z Genewy. Pietro de Crescenzi, urodzony w Bolonii około 1233 roku, studiował prawo. W latach 1269–1299 pracował jako sędzia w różnych gminach północnych Włoch. Następnie osiadł pod Bolonią w posiadłości Villa dell Olmo, gdzie około 1305 r. napisał traktat o rolnictwie (*Ruralium commodorum opus*). Oryginalny kodeks nie zachował się. Dzieło było niezwykle popularne w XIV wieku. Do dziś z tego czasu zachowały się 133 rękopisy. Już wówczas przetłumaczono go na język włoski, francuski, angielski, niemiecki. Przekładu na język francuski dokonano w 1373 r. na życzenie króla Karola V. Istnieje 8 iluminowanych kopii traktatu, które są przechowywane w Chantilly, Londynie, Nowym Jorku, Paryżu, Rouen i Wiedniu. Egzemplarz z Chantilly został, być może, zamówiony przez księcia René d'Anjou, szwagra króla Karola VII, a iluminacje wykonał w zachodniej Francji Mistrz Boccaccio z Genewy, między 1459 a 1470 r. Robert G. CALKINS, *Piero de' Crescenzi and the Medieval Garden*, w *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture IX*, red. Elisabeth B. Macdougall (Dumbarton Oaks: Meriden-Stinehour Press, 1986), 155–173.

⁷⁴ Marek Terencjusz WARRON, *O gospodarstwie rolnym [De re rustica]*, przeł. Jarosław Mikołajczyk (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich), 1991.

⁷⁵ Lucjusz Moderatus KOLUMELLA, *O rolnictwie*, t. 1 (ks. I–VI), t. 2 (ks. VII–XII oraz „O drzewach”). z łac. przeł., wstępem i komentarzem opatrzył Ireneusz Mikołajczyk (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław 1991).

⁷⁶ Nicolais POIRIER, „Archaeological evidence for agrarian manuring. Studying the time-space dynamics of agricultural areas with surface-collected off-site material”, w: *Agrarian technology in the medieval landscape*, red. Jan Klápště, *Ruralia X* (Turnhout: Brepols, 2016), 279–290.

ności⁷⁷. Natomiast luty w brewiarzu Królowej Izabeli Kastylijskiej ilustrują sceny prac w lesie, polegające na zbiórce drewna, obcinaniu witek i drobnych gałęzi (1497, The British Library, Londyn, Add MS 18851, f. 2r)⁷⁸.

W ilustrowanych cyklach kalendarzy, znanych już od czasów starożytnych, luty lub marzec to miesiące powiązane z przycinaniem winorośli i zasiewami. Tradycja traktatów agronomicznych (Katona⁷⁹, Kolumelli, Warrona, Pliniusza) oraz ikonografia antyczna potwierdzają kluczową rolę, jaką w kulturze i gospodarce Imperium Romanum odgrywały winnice i plantatorzy winorośli⁸⁰. Antyczne mozaiki i fryzy z motywem winnej latorośli i winobrania prezentujące głównie kontekst bachiczny, dionizyjski, jak też ten o znaczeniu funeralnym, zostały przejęte do ikonografii o znaczeniu religijnym, chrześcijańskim⁸¹. W świecie chrześcijańskim obrazy uprawy winnic i krzewu winnej latorośli stały się nośnikami treści metaforycznych, których sens wynikał z biblijnego pierwowzoru (Iz 5,1–7; Mt 21,28; J 15,1), pieśni, psalmów (Ps 80) i przypowieści. Ikonografia scen agrarnych, już od czasów antycznych, a także ówczesne traktaty agronomiczne pozwalają odtworzyć używane narzędzia i przybory rolnicze, jak też stosowane metody pielęgnacji winorośli⁸². Wiosenne prace w winnicy koncentrowały się na przycinaniu gałązek (*Cotton MS Julius A/VI*, f. 3v, XI w., The British Museum, Londyn, il. 1c; *Cotton Ms Tiberius B V/1*, f. 3v⁸³, The British Museum, Londyn; *Godzinki Du Bois*, 1325–1330, Ms M 700, f. 6r, Pierpont Morgan Library; *Brewiarz Królowej Izabeli Kastylijskiej*, marzec, ok. 1497, Add Ms 18851, f. 2v, The British Library, Londyn, il. 3b) i prowadzeniu młodych krzewów po tyczkach

⁷⁷ HENNEBO i HOFFMANN, *Geschichte der Garten*, 126–178.

⁷⁸ British Library, dostęp 08.12.2023, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18851_fs001r

⁷⁹ Marek Porcjusz CATO, *O gospodarstwie wiejskim*, przeł. Stanisław Łoś (Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956).

⁸⁰ Tracey Elisabeth ECKERSLEY, *Ikonography of the Vintage in the Mosaics of Roman Spain and North Africa*, mssp 1995, 54–55. <http://hdl.handle.net/11375/11482>.

⁸¹ *Ibid.*, 106–108.

⁸² TEOFRAST, *Przyczyny powstawania i rozwoju roślin. Fizjologia roślin*, z greckiego przełożył, wstępem, komentarzami i indeksami opatrzył ks. Henryk Wójtowicz (Lublin: TN KUL 2002), III, 11.1–16.4; Rutyliusz Taurus Emilianus PALLADIUSZ, *Traktat o rolnictwie*. z języka łacińskiego przeł., wstępem i komentarzami objaśnił Ireneusz Mikołajczyk (Toruń: Wydawnictwo UMK, 1999): styczeń ks. II.1, 10, 13; luty ks. III, 8–16, 20; marzec ks. IV, 1, 7; maj ks. V, 2, VI, 4; czerwiec ks. VII, 3; sierpień IX, 2; wrzesień X, 11; październik, XI, 3–8; listopad XII, 2–4, grudzień, XIII, 2, 10; Izydor z Sewilli czerpie obficie z autorów wcześniejszych, takich jak Katon, Warron, Wergiliusz, Celsus, Juliusz Attyki, Kollumela. Zob. Tatiana KRYNICKA, „O winorośli (Etymologiae, XVII, 5 De vitibus)”, *Vox Patrum* 22, t. 42–43 (2002): 567–575.

⁸³ British Library, dostęp 08.12.2023, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=otton_ms_tiberius_b_v!1_f002r

i podwiązywaniu pędów (*Lansdowne Ms 381/1*, f. 2r, 2v, 3v⁸⁴, 1168–1195, British Museum, Londyn; *Les Très Riches Heures du Duc de Berry*, 1412–16, Ms 65, f. 3v, Musée Condé, Chantilly; Simon Bening, *Godzinki monachijskie*, 1535, Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, ms Clm 23638, f. 3v), zbiorach owoców (wrzesień, *Breviarium Grimani*, 1515, Ms Grimani, f. 9v, Biblioteca Nazionale Marciana, Wenecja). Praca w winnicach zajmuje istotne miejsce w ikonografii kalendarzy, przemawia za tym zarówno znaczenie symboliczne przypisane tym zajęciom, jak też względy ekonomiczne i praktyczne, mianowicie ranga produkcji wina w ówczesnej gospodarce. Winnice widoczne na kartach manuskryptów są lokowane na wzgórzach, w sąsiedztwie miast, ponad dolinami rzek, co jest zgodne historycznymi realiami i odpowiada wykorzystaniu korzystnego położenia ze względu na warunki klimatyczne, nasłonecznienie w strefie pozaśródziemnomorskiej. Ponadto odpowiada to charakterowi wielu miast, które trudniły się produkcją żywności i uprawą (tzw. *Ackerbürgerstädte*), angażując do tego mieszkańców⁸⁵.

W kalendarzu do modlitewnika królowej Izabeli (marzec, f. 2vr.) został utrwalony także sposób szczepienia drzew, prawdopodobnie owocowych, za pomocą zrazów (cienkich, zielonych gałązek), które przymocowano tasiemkami do przyciętych konarów, w ten sposób wszczepiając je do nich. O tego typu technikach ogrodniczych pisali już Teofrast (ks. 1, 6.1–6.10⁸⁶) czy Wergiliusz „Często bezkarnie zrazy z jednych drzew są wzięte/ Na drugie gruszka w jabłka szczepione się zmienia./Na śliwce czerwienią kamionki derenia” (*Georgiki*, II, 30–34). Wergiliusz opisuje różne przykłady szczepienia i okulizowania roślin, np. odkładanie, ablaktowanie, oczkowanie, karbowanie (II, 70–82), chwając te techniki jako sprzyjające rozmnażaniu płodów, przeszczepiając na jałową roślinę inny, owocujący gatunek. W późnoantycznym traktacie *Opus agriculturae* Palladiusz (początek V wieku), sięgając do wcześniejszych autorów antycznych, takich jak Kolumella, podaje liczne przykłady szczepień – pod korę, na pniu (II, 17) i plastrowanie (VII, 5). Te zabiegi te zaleca przeprowadzać w lutym, zaś plastrowanie w czerwcu lub lipcu. Celem tych zabiegów było zwiększenie okazów owocujących, zatem nie było to działanie w kontrze do natury, ale jej udoskonalenie. Autorzy antyczni wskazywali, że skuteczne jest szczepienie gatunków pokrewnych sobie.

⁸⁴ Kodeks powstał w 2 poł. XII w., dla Henryka Lwa (zm. 1195) i jego żony Matyldy (z. 1189). British Library, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=lansdowne_ms_381!1_fs001r

⁸⁵ Erich LANDSTEINER, „Urban Viticulture in Late Medieval and Early Modern Central Europe,” *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 16 (2019): 170–171. Zob. także: Tom SCOTT, „Medieval viticulture in the German-speaking lands,” *German History* 20 (2002): 95–115.

⁸⁶ TEOFRAST, *Przyczyny powstawania*, 60–63.

Wielu filozofów, lekarzy, przyrodników, także z kręgu kultury żydowskiej (Majmonides), podejrzliwie jednak, a nawet negatywnie oceniało zabiegi szczepienia ze sobą dwóch gatunków, uważając te zabiegi za praktyki niemal pogańskie. Z jednej strony takie techniki były formą demonstracji dominującej, kreacyjnej pozycji człowieka wobec przyrody, który potrafił nią manipulować, mając na celu uzyskanie lepszych plonów, wykazywał zdolność tworzenia nienaturalnych, lecz udoskonalonych okazów przyrodniczych⁸⁷. Albert Wielki (zm. 1280) natomiast w *De vegetabilibus* akceptował tę praktykę, jako sposób rozmnażania roślin dla uzyskania zdrowszych, bardziej urodzajnych roślin, powoływał się przy tym na Palladiusza. Uważał jednak, podobnie jak Teofrast, że to łączenie gatunków powinno odbywać się w obrębie jednego rodzaju. Ponadto nurtowały go filozoficzne kwestie związane z naturą tej nowo powstałej rośliny, co rozważał w księdze V. Doszedł wówczas do wniosku, że taka zaszczepiona roślina jest tworem nowym, odrębnym, podczas gdy zraz i podkładka zachowują również swoją istotę⁸⁸. W świetle zatem analizy źródeł pisanych ikonografia tej ogrodniczej czynności może zyskać głębszy, a nawet filozoficzny sens. W kontekście kultury agrarnej jest manifestacją ludzkich umiejętności oraz ambicji, chęci ingerencji w świat natury, przekształcania jej dla swoich celów, a nawet podporządkowania jej człowiekowi. Taka postawa przyniesie fascynację i zachwyt płynący z tworzenia hybryd i mutacji, które pojawiły się w XIV-wiecznym parku zamku Hesdin, a kreacyjny wymiar zabiegów szczepienia zyskał znacznie wyższą kategorię.

Podobnie jak temat zasiewu, tak i zbiorów (żniw) miał wyjątkowe znaczenie w ikonografii kalendarzy. Sceny żniw obrazują koszenie łąnów pól, na których wśród złotych kłosów artyści nie omieszkali zaznaczyć obecności maków polnych, chabrów bławatków, powojów. Artystyczny efekt barwnego pola świadczy też o naturalnie występujących w uprawach chwastach (bracia Limburg, *Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, 1412–16, Ms 65, f. 4, Musée Condé, Chantilly; *Godzinki Małgorzaty Orleańskiej*, Bibliothèque nationale de France, Paryż, Ms 1156B., fol. 161 v; *Brewiarz Izabeli Kastylijskiej*, karta lipca, ok. 1497, British Library, Londyn, Add MS 18851, f. 4v). Historycy dowodzą obecności na polach ostów⁸⁹. Powiązane z motywem żniw i jako symboliczny temat są sceny pielenia,

⁸⁷ Z drugiej strony ten zabieg, wywodząc go z biblijnej metaforyki, stał się tropem literacko-kaznodziejskim, obecnym też w literaturze religijnej (w pismach mistyczek: Mechtyldy z Hackeborn, Gertrudy z Helfty) oraz świeckiej, odczytywanym w kontekście władzy, relacji społeczno-rodziny, a nawet seksualności. Zob. Liz Herbert MCAVOY, Patricia SKINNER, Theresa TYERS, „Strange Fruits: Grafting, Foreigners, and the Garden Imaginary in Northern France and Germany, 1250–1350”. *Speculum* 94, nr 2 (2019): 467–495.

⁸⁸ *Ibid.*, 470–471, 481–486.

⁸⁹ MYRDAL i SAPOZNIK, *Technology, labour, and productivity potential*, 206–207.

usuwania chwastów, szczególnie z wysokich już zbóż. Biblijny pierwowzór pola z cierniami, chwastami jest tu kluczowy (Iz 5,6; 7:23–25; 34:13; Mt 13:7; Łk 8:7). Ale również realia epoki miały wpływ na podejmowanie tego motywu w sztuce. Ponadto źródła pisane, jak księgi inwentarzowe i rachunkowe oraz materiał ilustracyjny potwierdzają wykorzystywanie analogicznych typów narzędzi, jak np. ostrych haków, którymi wycinano osty, maki, powój. Te narzędzia, osadzone na długich trzonkach, stosowano do usuwania chwastów rosnących nawet w wysokich już zbożach⁹⁰. Sceny te prezentują karty kalendarzy w kodeksie z Yorku (MS 54179, f. 3v, BL, Londyn⁹¹), jak i *Psalterzu z Oscott*, Ms 50000, f. 3v, BL, Londyn), w obu przypadkach obrazują one czerwiec.

Pielenie za pomocą haków przypominających małe sierpy osadzone na długich drążkach i wspomagających je rozwidlonych kijów czy motyk należały wówczas do podstawowych praktyk agrarnych. W kwestiach ekologicznych był to najskuteczniejszy i najmniej inwazyjny sposób walki z zanieczyszczeniem upraw. Chwasty wyrosłe w uprawach usuwano, wycinając je za pomocą tych dwuręcznych narzędzi. Często kobiety, a nawet dzieci kierowano do tej czynności, jak w *Psalterzu Luttrella* (f 172r, il. 5a), gdzie dwie kobiety wycinają roślinę przypominającą oset (*Carduus* L.). Chwast ten zalecano usuwać pod koniec czerwca, w momencie gdy roślina wyda już pąki, ponieważ wówczas jej głęboki system korzeniowy ulega osłabieniu, traci on większość składników odżywczych i roślina nie dąży już do rozprzestrzeniania się⁹². Natomiast na pustym polu stosowano odchwaszczanie za pomocą orki. Pielenie było najskuteczniejszym, ale też najbardziej pracochłonnym sposobem odchwaszczania, a przy tym bardzo kosztownym i wymagającym czasu.

W ikonografii ilustrowanych kalendarzy, ale też w sakralnych obrazach tablicowych pojawiają się liczne motywy ogrodowe. Obserwując malarskie przykłady aranżacji ogrodów średniowiecznych, można dostrzec, że starano się jak najlepiej wykorzystać dostępną dla nich przestrzeń, by uwzględnić złożone potrzeby człowieka, użytkowe, estetyczne, rekreacyjne. W różnorodnych wnętrzach ogrodów pojawia się powtarzalny zestaw elementów⁹³. Należą do nich ławy darniowe oraz podwyższone rabaty, jak i altany. Ikonograficzny motyw Madonny siedzącej

⁹⁰ Karl Rolf SCHULTZ-KLINKEN, *Erntegeräte, Lexikon des Mittelalters*, t. III (Stuttgart-Weimar 1999), szp. 2180–2183.

⁹¹ British Library, dostęp 08.12.2023, https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref= Add_MS_54179

⁹² MYRDAL i SAPOZNIK, *Technology, labour, and productivity*, 205, 208, 210.

⁹³ Barbara STĘPNIĘWSKA, *Kompozycja zieleni. cz. 2. Średniowiecze* (Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1993), 41–178; Barbara ESCHENBURG, *Landschaft in der deutschen Malerei vom späten Mittelalter bis heute* (München: C.H. Beck, 1987), 5–32.

na ławie darniowej lub ukazanej ze świętymi w *hortus conclusus* pozwala zrekonstruować ten istotny element ogrodowego wyposażenia⁹⁴. Użytkowa funkcja ławy darniowej była związana również z bardzo przemyślaną konstrukcją, która miała na celu stworzenie optymalnych warunków dla wzrostu roślin. Wypełniona ziemią i lekkim materiałem umożliwiającym drenaż, oblicowana faszyną, deskami, cegłą stanowiła rodzaj siedziska lub podniesionej rabaty. W jej tle lub wprost na niej osadzano ażurową konstrukcję z wąskich prętów lub przepłatających się wiklinowych, leszczynowych gałęzi i palików, które nagrzewając się od słońca, sprzyjały kwitnieniu krzewów róż, jak też przyspieszały dojrzewanie winorośli (Martin Schongauer, *Madonna przed różanym krzewem*, 1473, Colmar, Kościół Saint Martin; Naśladowca Albrechta Dürera, *Madonna z irysem*, 1500–1510, Londyn, National Gallery, nr inv. 5592). Ławy darniowe obsadzano ziołami, jak i kwitnącymi roślinami, ceniąc ich aromat. O takiej funkcji ławy pisał Albert Wielki, kreśląc słowny opis ogrodu przyjemności, w którym ława stanowiła jego istotny element wyposażenia, osadzona w cieniu, w lekkim przewiewie, wśród pachnących gatunków⁹⁵. Podwyższoną konstrukcję nadawano także rabatom warzywnym i ziołowym. Rabaty umacniano deskami, cegłami, które pozwalały utrzymać wilgoć wewnątrz gruntu, a zatem racjonalne nawadnianie, a ich podłoże układane z warstw ziemi, słomy, gałęzi wiklinowych, drobnych kamieni stanowiło doskonały układ dla zachodzących wewnątrz procesów próchnicznych/rozkładu. Szybciej nagrzewające się podłoże sprzyjało wcześniejszemu wysiewowi roślin⁹⁶. Tak podniesione grządki były również trudniej dostępne dla szkodników, takich jak krety, ślimaki, nornice. Ponadto świeże podłoże, odpowiednio przygotowane, było wolne od chwastów. Za aranżacją zatem takich podniesionych rabat przemawiały zarówno pobudki środowiskowe, jak i względy ułatwiające ludziom pielęgnację roślin.

Z kolei konstrukcje treliazy, bindazy rozpinano wzdłuż murów ogrodów, prowadząc po nich krzewy winorośli lub róż, tworząc też zacienione tunele, pod którymi biegły ścieżki. Mur oddawał ciepło, tworząc swego rodzaju mikroklimat dla roślin i wnętrza ogrodowego.⁹⁷

W ogrodach aranżowano także żywe żywopłoty z posadzonych sadzonek grabu, który odpowiednio prowadzono, nadając mu kształt płotu. Takie przegrody

⁹⁴ MISTRZ LEGENDY ŚW. KATARZYNY, *Madonna z Dzieciątkiem, św. Katarzyną i św. Barbarą*, ok. 1490, Madryt, Granada, Capilla Real; Mistrz św. Guduli, *Madonna z Dzieciątkiem i donatorką polecaną przez Marię Magdalenę*, 1475, Liège, Musée d'Art Religieux et d'Art Mosan.

⁹⁵ Sylwia LANDSBERG, *The Medieval Garden* (London: British Museum Press, 1996), 13–16, 51–52, 56–58, 132–133.

⁹⁶ HENNEBO i HOFFMANN, *Geschichte*, 150–152, 156–157.

⁹⁷ Barthélémy D'EYCK, *Emilia w ogrodzie*, 1460–1465, Il. do *Teseidy* Boccaccia, Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, ms. 2617, f. 53.

stanowiły osłonę przed drapieżnikami, ale także tworzyły rodzaj przesłony, chroniąc wnętrza podwórek, ogrodów i ich uprawy przed niekorzystnym działaniem wiatrów. W miniaturze do dzieła Crescentyna *De re rustica* (Ms Ad 19720., f. 288, The BL, Londyn, il. 4) widać proces pozyskiwania giętkich witek i wypłacania wysokiego ogrodzenia przy zabudowaniach gospodarczych. Plecionymi przegrodami rozgraniczono też pola uprawne, łąki i pastwiska (Simon Bening, *Livre d'heures Da Costa*, ms M. 399, f^o 10v) jak na karcie ze sceną jesiennej orki i zasiewu, New York, Morgan Library and Museum).

Przejawem ekologicznej postawy człowieka średniowiecza wobec środowiska przyrodniczego jest także racjonalne wykorzystanie zasobów. Doskonałym przykładem uwiecznionym w dziełach sztuki dawanej są wizerunki prezentujące wykorzystanie naturalnej siły wiatru lub wody. Należą do nich obrazy, w których dostrzec można krajobrazy z młynami wodnymi i wiatrakami. Dowodzą one, że ówczesni ludzie potrafili korzystać z odnawialnych źródeł energii. Należy jednak podkreślić, że nie wynikała ona z obecnie forsowanych względów ochrony środowiska, a jedynie z braku innych sposobów napędzania urządzeń⁹⁸.

Widzialnym znakiem wykorzystania naturalnej siły wiatru lub sił wody są krajobrazy wypełnione wiatrakami i młynami wodnymi występujące w średniowiecznych przykładach miniaturstwa (*Luttrell Psalter*, ok.1325–1335, MS 42130 f.181, The British Museum, Londyn, il. 5b; Mistrz flamandzki, *Flamandzka wieś*, *Trésor des Histoires*, Brugia, ok. 1475–80, *Cotton Ms Augustus V*, f. 345v, The British Library, Londyn, il. 6), następnie obrazów tablicowych Jana van Eyck, Pietera Bruegla, Hieronima Boscha, i które stały się ważnym motywem holenderskiego malarstwa nowożytnego⁹⁹. Zwyczajowo średniowieczne młyny wodne napędzały swoje koła obrotowe za pomocą tamy lub jazu, aby skoncentrować i wzmocnić siłę spadku wody zgromadzonej w stawie, który był jej rezerwuarem¹⁰⁰. Wykorzystywano też naturalny układ terenu dla zwiększenia siły spadku wody. Średniowieczni młynarze nauczyli się zakładać te konstrukcje na coraz większych rzekach. Zapory blokowały płynącą wodę i w ten sposób po-

⁹⁸ Terry S. REYNOLDS, *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel* (London: JHU Press, 1983), 47–121.

⁹⁹ Alison McNeil KETTERING, „Landscape with Sails: The Windmill in Netherlandish Prints,” *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 33 (2007/2008), nr 1/2: 67–80.

¹⁰⁰ Młyny wodne znano już od II wieku przed Chr. Rzymianie udoskonalili ich konstrukcję, wprowadzając pionowo ustawione koło wodne, o czym wspomina już Witruwiusz. W IX-X wieku młyny wodne powszechnie występują w krajobrazie Europy. REYNOLDS, *Stronger Than a Hundred Men*, 44nn; Jacques LE GOFF, *Kultura średniowiecznej Europy*, przeł. Hanna Szumańska-Grossowa (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994), 205–206; Rafał KUBICKI, „Uszkodzenie, niszczenie i odbudowa młynów wodnych i wiatraków w późnośredniowiecznych Prusach Zakonnych,” *Studia z Dziejów Średniowiecza* 24 (2020): 57–77. DOI: 10.26881/sds.2020.24.03

wstawiały stawy i sadzawki z wodą stojącą. Obok głównego stawu młyńskiego zakładano też mniejsze baseny, tzw. *pisciny*, w których hodowano ryby. Wszechobecne powstające młyny wodne sprzyjały powstawaniu nowych akwenów oraz kanałów i mniejszych cieków wodnych, odprowadzających wodę z łąk, pól do głównego biegu rzeki. Brzegi tych kanałów i stawów wzmacniano, obkładając je kamieniami, palami, dylami, co miało przeciwdziałać erozji nabrzeży, osuwaniu się gruntu. Ponadto pogłębiano ich dno, co jest wyraźnie widoczne na wspomnianej miniaturze *Trésor des Histoires* (*Cotton Ms Augustus V*, f. 345v, The British Library, Londyn, il. 6). W średniowieczu istniały szczegółowe regulacje określające zasady spiętrzania lub też spuszczenia wody do stawu młyńskiego, ponieważ miało to związek z oddziaływaniem hydrologicznym młyna na okoliczne tereny¹⁰¹. Na podstawie badań historyków, klimatologów, hydrologów wiadomo, że zmiany klimatu, ocieplenie (w X-XII wieku) i ochłodzenie w XIII-XIX wieku, czyli tzw. mała epoka lodowcowa, miały wpływ na zmiany poziomu wód gruntowych, jak też na warunki glebowe, czyli środowisko życia wielu żywych organizmów. Klimat rzutował na charakter gospodarki, typ upraw, generował zmiany w sytuacji gospodarczej, a tym samym oddziaływał na ekonomię, handel i warunki życia ludzi. Dlatego młyny miały również wpływ na rodzime populacje ryb, ponieważ blokowały ruch ryb wędrownych. Przy zaporach i jazach w sposób naturalny gromadziły się skupiska ryb, co ułatwiało rybakom dostęp do nich. Tak np. w środkowej Saksonii przy zaporze młyńskiej w Lauenheim funkcjonowały pułapki na łososie. Takie kosze-pułapki przy cieku wodnym prowadzącym do młyna wodnego widoczne są na karcie *Luttrell Psalter* (f. 181, il. 5b)¹⁰². Dla dobra populacji łososi szkocki statut z 1214 r. wymagał, aby wszystkie tamy były wyposażone w otwór, a wszystkie sieci zaporowe były

¹⁰¹ Spiętrzanie wód w stawie młyńskim powodowało podnoszenie się poziomu wód gruntowych, natomiast budowa rowów odwadniających na obszarach podmokłych w obrębie dna doliny, w celu zwiększenia ilości wód w cieku w czasie trwania stanów niżówkowych, powodowała zjawisko odwrotne. Rowy i kanały ściągnące wodę musiały mieć odpowiedni spadek oraz długość i jednocześnie zabezpieczać odwadniany obszar przed zalewaniami w czasie trwania stanów wysokich w ciekach. Zniszczenie na przykład łąk, wynikające z nieprzestrzegania zasad odwadniania terenu podmokłego, wiązało się ze sporami i karami za spowodowane straty. W średniowiecznych procesach sądowych często występowały tego typu problemy, dotyczyły one na przykład zjawiska zalewania łąk. Za Alfred KANIECKI i Dorota BRYCHCY, „Średniowieczne młyny wodne i ich wpływ na przemiany stosunków wodnych na przykładzie zlewni Obry Skwierzyńskiej,” *Badania Fizjograficzne* R. I – seria A – Geografia Fizyczna A61 (2010): 153–154. Dostęp 02.05.2023 <https://docplayer.pl/4555078-Sredniowieczne-mlyny-wodne-i-ich-wplyw-na-przemiany-stosunkow-wodnych-na-przykladzie-zlewni-obry-skwierzynskiej.html>; Lesley A. HARDING, *Water as a Resource: the Significance of Milling in the Early Medieval Landscape of the South-west Midlands of England*, (mssp.) Exeter 2013.

¹⁰² British Library, dostęp 08.12.2023, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar.

regularnie (tj. w każdą sobotę) podnoszone. Niestety osuszanie bagien w delcie Renu doprowadziło do zmniejszenia się liczebności jesiotrów¹⁰³. Ponadto nadmierna eksploatacja lasów, niekontrolowana gospodarka drzewostanem, ich karczowanie u progu XIV wieku doprowadziło do zaburzeń w ekosystemach przyrodniczych, jak też wodnych, znacznie zubażając różnorodność gatunkową na tych obszarach¹⁰⁴. Zapory, za których pomocą powstawały stawy i rozlewiska wód sprzyjały też formowaniu się siedlisk przyjaznych wielu gatunkom ptactwa wodnego, co obrazuje karta październikowa w scenie polowania z sokołami w anglosaksońskim kalendarzu z 2 ćwierci XI wieku (*Ms. Cotton Tiberius B. V, Part 1, fol. 7 v*¹⁰⁵), jak i miniatura z *Traktatu o sokolnictwie i myślistwie* (1459, Chantilly, Musée Condé, Ms 0368 (1375), fol 001v¹⁰⁶). Te drobne ilustracje, pozornie czysto ilustracyjne niosą w sobie szereg informacji historycznych, jak też ujawniają ówczesny stosunek człowieka do otaczającego go świata i wiążące go relacje z otoczeniem i jego zasobami.

ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowane przykłady dzieł obrazują świat kultywowany przez człowieka, podporządkowany jego potrzebom, ale też człowieka podległego rytmowi czasu, następstwu pór roku, które wymuszają wykonanie przez ludzi określonych prac i zadań. Wyjątkowym natomiast zjawiskiem artystycznym, ale też koncepcyjnym i technologicznym są projekty oraz rysunki autorstwa Leonarda da Vinci, dotyczące natury żywiołów i ich wpływu na krajobraz, na otoczenie człowieka. Kiedy w 1508 roku Leonardo przybył na dwór Sforzów do Mediolanu, jego zadaniem było zaprojektowanie sieci kanałów służących osuszeniu okolicy, ale też mających na celu uregulowanie rzeki, która w latach 1508–1513 wielokrotnie wylewała, zatapiając pobliskie wsie. Świadectwem tego są jego liczne rysunki obrazujące pracę koncepcyjną nad tym zadaniem¹⁰⁷. Podobne projekty

¹⁰³ Richard C. HOFFMANN, „A brief history of aquatic resource use in medieval Europe”. *Helgoland Marine Research* 59 (2005): 22–30.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 25–26. Autor zaznacza, że już wówczas dostrzeżono konieczność prowadzenia zrównoważonych połowów, ze względu na powstające już w XIII i XIV wieku problemy z dostępnością niektórych gatunków ryb. Już od 1300 r. w wielu obszarach Europy prowadzono sztuczną hodowlę ryb, głównie karpia, w stawach. Techniki hodowlane doskonalono już od XI wieku.

¹⁰⁵ British Library, dostęp 08.12.2023, https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_tiberius_b_v1_f002r

¹⁰⁶ Autorem miniatur jest anonimowy mistrz czynny w Mediolanie, kodeks powstał dla księcia Francesco Sforzy.

¹⁰⁷ Claire FARAGO, „Artyści inspirujący do działania w obliczu kryzysu klimatycznego. Myśleć

melioracji terenów Leonardo wykonał dla innych miast, takich jak Vigevano, Lomellini, Ivrea. Artysta pracował też nad zadaniem osuszenia bagien w Piombino i Bagien Pontyjskich. Leonardo zaangażował się również w przekształcanie bagiennych terenów w dolinie Chiana (od jeziora Montepulciano aż do rzeki Arno) w jezioro. Temu miały służyć tamy rozlokowane w odpowiednich odstępach, pomocne w regulowaniu poziomu, tj. upuszczaniu wód rzeki Arno. Osuszanie terenów, kontrolowanie poziomu wód rzek świadczy o jego śmiałych zamierzeniach i świadomych ingerencjach w środowisko naturalne i krajobraz. Niestety prace te wykonywano wówczas bez należytego poszanowania tamtejszych siedlisk roślin czy zwierząt. Celem było wyłącznie dobro człowieka, kwestie gospodarcze i polityczne, jak np. dominacja określonego miasta¹⁰⁸.

Rysunki z *Kodeksu Leicester*¹⁰⁹ ujawniają wielką świadomość Leonarda jako wnikliwego obserwatora świata, ale też badacza, próbującego poznać prawa i zależności rządzące światem przyrody, ziemi, żywiołów, zafascynowanego wodą, jej ruchem, siłą, wirami. Szkice struktur geologicznych, fascynacja skałami, mieszanie się ziemi i wody w rysunkowych wizjach powodzi, można tłumaczyć doświadczeniami przeżyтыми przez artystę w młodości. Wówczas Leonardo mógł widzieć wielkie powodzie, jakie nawiedziły Florencję w 1466 i 1478 r.¹¹⁰ Jak dowodzi Claire Farago, w pierwszej ćwierci XVI wieku astrologowie snuli przepowiednie o niekorzystnej koniunkcji planet, która miała doprowadzić do potopu, kryzysów społecznych i wielu różnych klęsk żywiołowych. Mimo że Kościół potępiał te prognozy, rozpowszechniane głównie w środowiskach zwia-
stujących Reformację, rzutowały one na nastroje społeczne, ale też na sztukę. Te apokaliptyczne nastroje zawładnęły umysłami wielu światłych myślicieli i arty-

jak Victoria Vesna i Leonardo da Vinci”, w: *W stronę nieantropocentrycznej ekologii: Victoria Vesna i sztuka w świecie antropocenu*, red. Ryszard W. Kluszczyński (Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020), 106–143, 120–121; Carlo ZAMMATTIO, „The Mechanics of Water and Stone”, w: *The Unknown Leonardo*, red. Ladislao Reti (New York: Abradale Press, 1974), 192.

¹⁰⁸ Projektem niezrealizowanym, ale wizjonerskim jak na owe czasy, który zyskał akceptację Rady miasta Florencji w 1504 r., był plan zmiany biegu rzeki Arno tak, by ominęła Piżę. Był to zamiar o charakterze strategicznym, gdyż rzeka jako droga śpławna towarów wpadałaby do morza i tym samym łączyła Florencję z pominięciem Piży. Mimo podjętych prac rozmach zadania i brak wystarczających rozwiązań technicznych udaremnił jednak prace. Rysunek przedstawiający *Plan zmiany biegu rzeki Arno*, Royal Library, Windsor, RL 12279. Za: Kenneth CLARK, *Leonardo da Vinci*, przeł. Krystyna Jurasz-Dąmbska (Warszawa: Arkady 1964), 125–126.

¹⁰⁹ Studium wody wirującej, opływającej wokół przeszkody (Cod. Leicester 15B (22r)). Studium dwóch łączących się, zbiegających rzek (Cod. Leic. 18B (18v)); Studium wody wypływającej z uregulowanego koryta (Cod. Leic. 9A (9r); Cod. Leic. 3 B (34r) zob. Martin KEMP, *Leonardo da Vinci. Experience, experiment and design* (London: V&A Publication, 2011), 39, 49, il. 13–15, 24.

¹¹⁰ FARAGO, *Artyści inspirujący do działania*, 119–120.

stów, w tym Albrechta Dürera¹¹¹ i Leonarda da Vinci, którzy poddali się procej wizji potopu i krajobrazowo-pogodowych kataklizmów. Takie obrazy Leonardo przelał na karty serii rysunków powstałych w Rzymie w latach 1513–1516¹¹². Skłębione wiry powietrza, wody, pyłu, załomy skalne, wybuchy, burze targające krajobrazem nieba i ziemi, mieszające pył, chmury i dynamiczny nurt wody — wszystkie te motywy w ich rysunkowych wersjach tworzą obraz kataklizmu obejmującego ziemię. To obrazy wszechwładnej natury, która rządzi się swoimi prawami i dominuje nad człowiekiem¹¹³. Natura żywiołów może być twórcza, ale też destrukcyjna; stwarzająca nowy porządek, nowy układ form krajobrazowych, demolująca ślady ludzkiej działalności. Tę prawdę oddają rysunki Leonarda, który doświadczył potęgi żywiołów, widział siłę wody i dlatego próbował ją okiełznać. Ponadto artystę fascynowały zależności ruchu mas powietrza, wody, czynniki wpływające na dynamikę, nasilenie, sposób oddziaływania wód na skały i na różne przeszkody. Swoje obserwacje Leonardo wsparł naukową podbudową, zgłębiając również współczesne sobie opracowania, jak encyklopedia Giorgia Valli *De expetendis et fugiendis rebus* z 1501 r., oraz treści wywodzące się z pism autorów starożytnych.

Artysta wielokrotnie opisywał potop, którym był wyraźnie zachwycony, o czym świadczą jego komentarze do rysunków z kart do manuskryptu G oraz uwiecznione na rysunkach z kolekcji w Windsorze. Szkic ze sceną burzy zawiera opis sytuacji ludzi z dziećmi i zwierzętami chroniącymi się na górskich wzniesieniach, podczas gdy pola uprawne zatapia woda, wzburzana podmuchami wiatru. W tak strasznym położeniu tym, co zauważa Leonardo, wyjątkowe jest poczucie jedności wszystkich stworzeń, ludzi i zwierząt, przerażonych ogromem żywiołu. To niemal biblijny obraz potopu, który z zachwytem opisuje artysta, urzeczony grzmotami piorunów, siłą wiatrów, wody¹¹⁴.

Jak zauważa Claire Fargo, aspekt przeobrażeń, konwekcja powietrza, pary wodnej i wody, mieszanie się żywiołów zainspirowała artystę swoimi literackimi pierwowzorami. Kluczową rolę odgrywały tu *Metamorfozy (Przemiany)* Owidiusza. Dystopia, czyli rozpad pierwotnych struktur i porządków, a nawet obraz klęsk żywiołowych, suszy i nieurodzaj oraz zagłada zwierząt — wszystko to Leonardo przewidział już w latach 80. XV wieku, czego świadectwem są napisy

¹¹¹ CLARK, *Leonardo*, 154.

¹¹² Martin KEMP, *Leonardo da Vinci: The Marvellous Works of Nature and Man* [1981] (Oxford 2007), 311–320.

¹¹³ Motyw wiosennej burzy niszczącej drzewa występuje np. na karcie marca w *Bedford Hours*, *France*, szkoła paryska, ok. 1410–1430, Add MS 18850, fol. 3v., The British Library, Londyn.

¹¹⁴ Leonardo DA VINCI. *Pisma wybrane*, wybór, układ, przekład i wstęp Leopolda Staffa, t. 1 (Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Morkowicza, 1913), 85–165.

na kartach *kodeksu Arundel*. Kiedy opisał klęskę suszy, nieurodzaju, głodu, kiedy „tak żyzna i owocna niwa porzuconą będzie, a wody zamknięte w ziemi uczynią z niej jałowe pustkowia. Dzieło natury rosnąć jeszcze będzie przez czas niejaki, aż zimne, rozrzedzone powietrze uleci, a przyroda cała zgorzeje w żywiole ognistym. Wtedy powierzchnia ziemi spłonie na popiół i tak nastąpi kres całej ziemskiej natury”¹¹⁵. Tak katastroficzne wizje co jakiś czas powracają na karty dziejów sztuki i absorbują umysły artystów. Niestety stają się również realnymi zdarzeniami współczesnego świata.

BIBLIOGRAFIA

- ALEXANDER, Jonathan. „Labour and Paresse: Ideological Representations of Medieval Peasant Labor”. *The Art Bulletin* 72, nr 3 (1990): 436–452.
- Arbeit im Mittelalter. Vorstellungen und Wirklichkeit*, red. Verena Postel. Berlin: Akademie Verlag, 2006.
- ASSUNTO, Rosario. *Filozofia ogrodu*. Przeł. Mateusz Salwa. Łódź: Wydawnictwo Przypis, 2016.
- AUGUSTYN, św. *Wyznania*. Przeł. Stanisław Stabryła. Kraków: Esprit 2020.
- BERRY, Edward W. “Notes on the History of the Willows and Poplars”. *The Plant World* 20 (1917), nr 1: 16–28. <https://www.jstor.org/stable/43477540>
- BIEŃKOWSKI, Tadeusz. „U początków myślenia ekologicznego”. W: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*, red. Barbara Kuźnicka, 75–86. Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 1995.
- BLANK, Walter. *Naturanschauung im Mittelalter: Eröffnung der Wolfgang Stammler Gastprofessor für Germanische Philologie an der Universität Freiburg Schweiz 29 Oktober 1991*. Freiburg: Universitätsverlag, 1994.
- BRANDT, Paul. *Schaffende Arbeit und bildende Kunst im Altertum und Mittelalter*, Leipzig: Alfred Kröner Verlag, 1927.
- BRESCIANI, Bruno. *Figurazioni dei Mesi nell’arte medioevale italiana*. Verona: Valdonega, 1968;
- CALKINS, Robert G. „Piero de’ Crescenzi and the Medieval Garden”. W: *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture IX*, red. Elisabeth B. Macdougall, 155–173. Dumbarton Oaks: Meriden-Stinehour Press, 1986.
- CAMILLE, Michael. „Labouring for the Lord: The Ploughman and the Social Order in the Luttrell Psalter”. *Art History* 10 (1987): 423–454.
- CATO, Marek Porcjusz. *O gospodarstwie wiejskim*. tłum. Stanisław Łoś. Wrocław – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1956.
- CHACHULSKI, Zbigniew. *Pielęgnowanie i leczenie drzew starszych*. Białystok: Libra-Print, 2019.
- CLARK, Kenneth. *Leonardo da Vinci*. Przeł. Krystyna Jurasz-Dąmbska. Warszawa: Arkady, 1964.
- DERCKS, Ute. „Die Monatsarbeiten der ehemaligen Porta dei Mesi des Domes zu Ferrara”. W: *Arbeit im Mittelalter. Vorstellungen und Wirklichkeiten*, red. Verena Postel, 221–244. Berlin: Akademie Verlag, 2006.

¹¹⁵ FARAGO, *Artyści inspirujący do działania*, 125.

- DOLATOWSKI, Jakub. *Oglawianie wierzb – relikwii kultury materialnej wsi*. W: *Krajobraz kształtowany przez kulturę rolną*, red. Krzysztof Młynarczyk, 81–84. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, 2006.
- DOMAŃSKA, Ewa. „Humanistyka ekologiczna”. *Teksty Drugie* nr 1–2 (2013): 13–32.
- DORMEIER, Heinrich. „Bauern und Landleben in der Kunst des späten Mittelalters”. W: *Vorträge und Forschungen: Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter*, red. Enno Bünz. *Vorträge und Forschungen* 89 (2020): 31–74.
- DUNIN-WĄSOWICZ, Teresa. *Człowiek i woda w średniowiecznej Europie. Stan i perspektywy badań*. W: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*, red. Barbara Kuźnicka, 47–73. Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 1995.
- EBERLE, Matthias. *Individuum und Landschaft: Zur Entstehung und Entwicklung der Landschaftsmalerei*. Giessen: Anabas-Verlag, 1980.
- ECKERSLEY, Tracey Elisabeth. *Iconography of the Vintage in the Mosaics of Roman Spain and North Africa*, mssp 1995.
- ERIUGENA, Jan Szkot. *Periphyseon. Księga pierwsza*. tłum. Agnieszka Kijewska. Kęty: Wydawnictwo Antyk Marek Derewiecki, 2009.
- ESCHENBURG, Barbara. *Landschaft in der deutschen Malerei vom späten Mittelalter bis heute*. München: C.H. Beck, 1987.
- FARAGO, Claire. „Artyści inspirujący do działania w obliczu kryzysu klimatycznego. Myśleć jak Victoria Vesna i Leonardo da Vinci”. W: *W stronę nieantropocentrycznej ekologii: Victoria Vesna i sztuka w świecie antropocenu*, red. Ryszard Waldemar Kluszczyński, 106–143. Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2020.
- FREEDMAN, Paul. „Sainteté et sauvagerie deux images du paysan au moyen age”. *Annales économiques, sociétés, civilisations* 47 (1992): 539–560. https://www.persee.fr/doc/AsPDF/ahess_0395-2649_1992_num_47_3_279062.pdf
- GALETTI, Paola. „Fonti iconografiche e ricerca storica: i cicli dei mesi. Iconographic sources and Historical Research. I The cycles of the months”. *Estudios sobre patrimonio, cultura y ciencias medievales* 19 (2017): 415–432.
- GARGILIUSZ. *Lekarstwa z warzyw i owoców*. Przeł., wstępem i przypisami opatrzyła Tatiana Krynicka. Wrocław: ISKŚiO UW, 2016.
- HAMEROW, Helena i Mark MCKERRACHER. *New Perspectives on the Medieval 'Agricultural Revolution'. Crop, Stock and Furrow*. Liverpool: Liverpool University Press, 2022.
- HARDING, Lesley. A. *Water as a Resource: the Significance of Milling in the Early Medieval Landscape of the South-west Midlands of England*, mssp. Exeter 2013. Dostęp 06.05.2023, <https://ore.exeter.ac.uk/repository/handle/10871/15253>.
- HENION, Karl i Thomas KINNEAR. *Ecological marketing*. Chicago: American Marketing Association, 1976.
- HENISCH, Bridget Anna. *The Mediaeval Calendar Year*. Pennsylvania: Penn State University Press, 1999.
- HENISCH, Bridget Anna. „In due Season. Farm Work in the medieval Calendar Tradition”. W: *Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, red. Del Sweeney, 309–336. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1995.
- HENNEBO, Dieter, i Alfred HOFFMANN. *Geschichte der deutschen Gartenkunst*. Bd. I: *Gärten des Mittelalters*. Hamburg: Broschek, 1962.
- HERBERT MCAVOY, Liz, Patricia SKINNER i Theresa TYERS. „Strange Fruits: Grafting, Foreigners, and the Garden Imaginary in Northern France and Germany, 1250–1350”. *Speculum* 94 (2019), nr 2: 467–495.

- HOFFMANN, Richard C. "A brief history of aquatic resource use in medieval Europe." *Helgoland Marine Research* 59 (2005): 22–30. DOI 10.1007/s10152-004-0203-5
- IWAŃCZAK, Wojciech, i Krzysztof BRACHA, red. *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*. Kraków: Wydawnictwo DiG, 2000.
- JANKOWICZ, Grzegorz. „Bunt roślin”? Ekonometryka w *Drzewie rozpaczającym* Władysława Broniewskiego”. W: *Interpretować dalej. Najważniejsze polskie książki 1945–1989*, red. Anna Kałuża i Alina Świeściak, 9–22. Kraków: Universitas, 2011.
- JANKRIFT, Kay P. *Mit Gott und schwarzer Magie. Medizin im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.
- JĘDRYKA, Ewa. „Budowle wodne z naturalnych materiałów”. *Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie* 7, z. 2b (21) (2007): 55–74.
- KANIECKI, Alfred, i Dorota BRYCHCY. „Średniowieczne młyny wodne i ich wpływ na przemiany stosunków wodnych na przykładzie zlewni Obry Skwierzyńskiej”. *Badania Fizjograficzne R. I – seria A – Geografia Fizyczna A61* (2010): 145–156.
- KANIEWSKI, David, i Nick MARRINER. „Conflicts and the spread of plagues in pre-industrial Europe”. *Humanities and Social Sciences Communications* 7 (2020):162 <https://doi.org/10.1057/s41599-020-00661-1>
- KEHEREIN, Valentin. *Die zwölf Monate des Jahres im Lichte der Kulturgeschichte*, Paderborn: Schöningh, 1904.
- KEMP, Martin. *Leonardo da Vinci. Experience, experiment and design*. London: V&A Publication, 2011.
- KEMP, Martin. *Leonardo da Vinci: The Marvellous Works of Nature and Man* [1981]. Oxford 2007.
- KŁOSKOWSKI, Kazimierz. „Święty Albert Wielki z Lauingen jako przyrodnik i myśliciel”. *Universitas Gedanensis* 9 (1993): 25–39.
- KOLENDO, Jerzy. „Najnowsze badania nad historia rolnictwa starożytnej Italii”. *Przegląd historyczny* 59/3 (1968): 491–500.
- KOLENDO, Jerzy. „Wzorowa posiadłość Marka Seiusa i opłacalność rolnictwa w Italii w I w. p.n.e.”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska* 1994, Sectio F, Historia 49: 71–80.
- KOLUMELLA, Lucjusz Moderatus. *O rolnictwie*. Przeł. z łac., wstępem i komentarzem opatrzył Ireneusz Mikołajczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- KOSELEFF, Olga. *Die Monatsdarstellungen der französischen Plastik des 12. Jahrhunderts*. Basel: Philograph Verlag, 1934.
- KOSELEFF-GORDON, Olga. „Two Unusual Calendar Cycles of the Fourteenth Century”. *The Art Bulletin* 45, nr 3 (1963): 245–253.
- KRYNICKA, Tatiana. „O winorośli (Etymologiae, XVII, 5 De vitibus)”. *Vox Patrum* 22, t. 42–43 (2002): 567–575.
- KUBICKI, Rafał. „Uszkodzenie, niszczenie i odbudowa młynów wodnych i wiatraków w późno-średniowiecznych Prusach Zakonnych”. *Studia z Dziejów Średniowiecza* 24 (2020): 57–77. <https://doi.org/10.26881/sds.2020.24.03>
- KUCHOWICZ, Zbigniew. *O biologiczny wymiar historii. Książka propozycji*. Warszawa: PWN, 1985.
- KUJAWA, Anna, Krzysztof KUJAWA, Jacek ZAJĄCZKOWSKI i Robert BOREK. *Zadrzewienia na obszarach wiejskich – dobre praktyki i rekomendacje*, Wrocław: Fundacja EkoRozwoju, 2018.
- LANDSBERG, Sylvia. *The Medieval Garden*. London: British Museum Press, 1996.
- LANDSTEINER, Erich. „Urban Viticulture in Late Medieval and Early Modern Central Europe”. *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 16 (2019): 168–180.

- LANGLAND, William. *Widzenie o Piotrze Oraczu*. Przeł. i przypisami opatrzył Przemysław Mroczkowski. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1983.
- LE GOFF, Jacques. „Il tempo del lavoro, agricoltura e segni dello zodiaco nei calendri medioevali”. *Storia e Dossier* 22 (1988): 1–50.
- LE GOFF, Jacques. *Kultura średniowiecznej Europy*. przeł. Hanna Szumańska-Grossowa, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994.
- LEONARDO DA VINCI. *Pisma wybrane*, wybór, układ, przekład i wstęp Leopolda Staffa. T. 1 Warszawa-Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, 1913.
- LEVI, Doro. „The Allegories of the Months in Classical Art”. *Art Bulletin* 32 (1941): 251–291.
- LOBKOVA, Nadya. *The Cycle of the Year: The Genre of Calendar Illustrations from Origins to Lucas and Maarten Van Valckenborch*, Ghent University 2010 (mssp.) https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/457/590/RUG01-001457590_2011_0001_AC.pdf
- MAŁCZYŃSKI, Jacek. *Krajobrazy Zagłady. Perspektywa historii środowiskowej*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2019.
- MCNEIL KETTERING, Alison. “Landscape with Sails: The Windmill in Netherlandish Prints”, *Simiolus. Netherlands Quarterly for the History of Art* 33, nr 1/2 (2007/2008): 67–80.
- Mensch und Umwelt im Mittelalter*, red. Bernd Herrmann,; Wissenschaftliche Buchgemeinschaft, 1987.
- MIKOŁAJCZYK, Ireneusz. *Rzymska literatura agronomiczna*. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2004.
- Monatsbilder*, Lexikon der christlichen Ikonographie, red. Engelbert Kirschbaum, Bd. 3, 274–279.
- MYRDAL, Janken, Alexandra SAPOŻNIK. „Technology, labour, and productivity potential in peasant agriculture: England, c.1000 to 1348”. *Agricultural History Review* 65, nr 2 (2017): 194–212.
- NICKLIES, Charles E. „Cosmology ant the labors of Months at Piacenza: The Crypt Mosaic at San Savino”. *Gesta* 34, , nr 2 (1995): 108–125.
- NOWAK-RZAŚA, Magdalena. „Zadrzewienia śródpolne jako cenny element krajobrazów rolniczych”. *Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum* 9, nr 4 (2010): 99–106.
- PALLADIUSZ, Rutyliusz Taurus Emilianus. *Traktat o rolnictwie*. Z języka łacińskiego przełożył, wstępem i komentarzami objaśnił Ireneusz Mikołajczyk. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1999.
- PANADERO, Marjorie Jean Hall. *The Labors of the Months and the Signs of the Zodiac in Twelfth-Century French Facades*. Michigan: Publisher, University of MICHIGAN, 1984.
- PASZEWSKI, Adam. „Albert z Lauingen jako botanik”. *Studia i Materiały do Dziejów Nauki Polskiej* sectio B 14 (1968): 3–24.
- POIRIER, Nicolas. „Archaeological evidence for agrarian manuring: Studying the time-space dynamics of agricultural areas with surface-collected off-site material”. W *Agrarian technology in the medieval landscape*, red. Jan Klápště, 279–290. Rurality X, Turnhout: Brepols, 2016. DOI:10.1484/m.rurality-eb.5.110472
- PRACZYK, Małgorzata. „Historia środowiskowa jako praktyka badawcza.” *Historyka. Studia Metodologiczne* 50 (2020): 351–376. Dostęp 10.05. 2023. <https://journals.pan.pl/dlibra/publication/134809/edition/117838/content/historyka-studia-metodologiczne-historia-srodowiskowa-jako-praktyka-badawcza-praczyk-malgorzata-2020-tom-50?language=pl>
- WERGILIUSZ Publiusz Maro. *Georgiki*. Przeł. i objaśniła Alla Ludwika Czerny. Warszawa: PIW, 1956.
- RAHNER, Hugo. „The Willow Branch of the next World”. *Cross Currents* 12, nr 4 (1962): 469–500.

- REYNOLDS, Terry S. *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel*. London JHU Press, 1983.
- RIEGL, Alois. „Die Mittelalterliche Kalenderillustration”. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 10 (1889): 1–74;
- RUDY, Kathryn M. *Piety in Pieces: How Medieval Readers Customized their Manuscripts*. Cambridge: Open Book Publishers, 2016.
- SAUERLÄNDER, Willibald, i Max HIRMER. *Gotische Skulptur in Frankreich 1140–1270*. München: Hirmer, 1970.
- SCHULTZ-KLINKEN, Karl Rolf. *Erntegeräte*, Lexikon des Mittelalters, t. III, Stuttgart-Weimar 1999: 2180–2183
- SCOTT, Tom. „Medieval viticulture in the German-speaking lands”. *German History* 20 (2002): 95–115.
- SPEER, Andreas. *Die entdeckte Natur. Untersuchungen zu Begründungsversuchen einer „scientia naturalis“ im 12. Jahrhundert*. Leiden–New York–London: E.J. Brill, 1995.
- STANNARD, Jerry. „Identifikation of the plant described by Albertus Magnus.” *Res Publica Litterarum* 2 (1979): 281–318.
- STEGER, Florian, i Karl Peter JANKRIFT, red., *Gesundheit – Krankheit. Kulturtransfer medizinischen Wissens von der Spätantike bis in die Frühe Neuzeit*. Köln Weimar Wien: Böhlau 2004.
- STĘPNIEWSKA, Barbara. *Kompozycja zieleni. cz. 2. Średniowiecze*. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, 1993.
- STOFFLER, Hans-Dieter. *Der Hortulus des Walahfrid Strabo. Aus dem Kräutergarten des Klosters Reichenau*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996.
- STOKSTAD, Mary. *The Garden as Art. W Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture IX*, red. Elisabeth B. Macdougall, 175–185. Dumbarton Oaks: Meriden-Stinehour Press, 1986.
- SZEWczyk, Jarosław. *Hydroizolacja elementów budowli w wybranych okresach historii architektury czyli o uszczelnieniach z nietypowych materiałów, o dawnych impregnatach, drenażach i pokrewnych rozwiązaniach budowlanych*. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 2019.
- TEOFRAST. *Przyczyny powstawania i rozwoju roślin. Fizjologia roślin*. Z greckiego przełożył, wstępem, komentarzami i indeksami opatrzył ks. Henryk Wójtowicz. Lublin: TN KUL, 2002.
- TYSZKIEWICZ, Jan. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: PWN, 1983.
- VARDI, Liana. „Imagining the Harvest in Early Modern Europe”. *The American Historical Review* 101, nr 5 (1996): 1357–1397.
- WACNIK, Agnieszka. „Galindowie i Krzyżacy – oddziaływania na lokalną roślinność w rejonie Miłek i Staświn (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich, północno-wschodnia Polska)”. *Wiadomości Botaniczne* 53, nr 1/2 (2009): 21–34.
- WARRON, Marek Terencjusz. *O gospodarstwie rolnym [De re rustica]*. Przeł. Jarosław Mikołajczyk: Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- WEBSTER, James Carson. *The Labors of the Month in Antique and Medioeval Art to the End of the 12th Century*. Princeton Monographs 21, Evanston i Chicago: Northwestern University, 1938. <https://archive.org/details/labormonth00webs/page/n5/mode/2up>.
- WILLIAMS, Jane Welch. „The New Image of Peasants in Thirteenth-Century French Stained Glass”. *W Agriculture in the Middle Ages: Technology, Practice, and Representation*, red. Del Sweeney, 277–308. Pennsylvania: University of Pennsylvania, 1995.

- WÓJCIK, Zbigniew, *Czynniki i uwarunkowania rozwoju świadomości ekologicznej człowieka*, W: *Ekologia człowieka – historia i współczesność*. praca zbiorowa pod red. Barbary Kuźnickiej, 87–104. Warszawa: Wydawnictwo IHN PAN, 1995
- ZADOKS, Jan C. *Crop protection in medieval agriculture. Studies in pre-modern organic agriculture*, Sidestone Press 2013.
- ZAMMATTIO, Carlo. „The Mechanics of Water and Stone”. W: *The Unknown Leonardo*, red. Ladislao Reti. New York: Abradale Press 1974.

O ZNACZENIU RELACJI
CZŁOWIEKA WOBEC PRZYRODY
NA PODSTAWIE SCEN PRAC MIESIĘCY
W ŚREDNIOWIECZNYCH KODEKSACH

Streszczenie

Wybrane sceny prac miesięcy obrazują świat przyrody, z którym człowiek średniowiecza pozostawał w bardzo bliskich i wielopłaszczyznowych relacjach, był od niego zależny, ale też potrafił z niego świadomie korzystać, podporządkowując go sobie. Artykuł prezentuje sceny prac miesięcy w malarstwie miniaturowym, które mogą zostać zinterpretowane jako postawy pro-ekologiczne. Artykuł wpisuje się w nurt ekologii humanistycznej i szeroko rozumianej ekologii człowieka. Celem pracy jest ukazanie, na wybranych przykładach prac miesięcy, działań i rozwiązań ogrodowych i rolniczych, które można dzisiaj uznać za prośrodowiskowe. Tekst próbuje także wskazać, jakie względy praktyczne przemawiały za zastosowaniem określonych metod pielęgnacji roślin, upraw i sposobem aranżacji przestrzeni pól i ogrodów, które zostały utrwalone na kartach kodeksów. Tekst wskazuje również na możliwość interpretacji prac miesięcy w ich metaforycznym przesłaniu, w odniesieniu do biblijnej symboliki takich scen jak uprawa roli, siew, pielęgnacja winnicy. Ponadto zwrócono uwagę na społeczno-historyczny kontekst tych przedstawień, w których została ukryta charakterystyka relacji społecznych, tj. między warstwą pracujących a szlachetnie urodzonymi, jak i aksjologia pracy..

Słowa kluczowe: ekologia; ikonografia; prace miesięcy; przyroda; średniowieczne kalendarze; miniatury; winnica; zasiew

ON THE IMPORTANCE
OF HUMAN RELATIONSHIPS TOWARDS NATURE
BASED ON SCENES OF LABOURS OF THE MONTHS
IN MEDIEVAL CODES

Summary

Selected scenes of Labours of the Months depict the world of nature, with which Medieval man remained in very close and multi-faceted relations, depended on it, but could also use it consciously, subjugating it. The article presents scenes from calendar works in miniature painting which can be interpreted as pro-environment mindsets. The article fits into the trend of currently discussed humanistic ecology, and broadly understood human ecology. The goal of this work is to portray, on chosen examples, selected Labours of the Months, actions, as well as garden and agricultural solutions which today can be recognised as pro-environment. The text is also an attempt to determine what expediency led to using particular methods of providing care to plants, crops, as well as the manner of

arranging the spaces of fields and gardens perpetuated on the pages of codices. The text also indicates the possibility to interpret Labours of the Months in their metaphorical message, in reference to biblical symbolism of such scenes as arable farming, sowing, or providing care to a vineyard. What is more, attention was paid to the social-historical context of these depictions in which the characteristics of social relations were hidden, i.e. between the working class and nobility, as well as the axiology of work.

Keywords: ecology; iconography; labors of the months; medieval calendars; miniatures; nature; sowing; vineyard

ILUSTRACJE

1
a1
b

1c

il. 1a, 1b, 1c. Cotton Ms Julius A VI, f 4r, f 4v, f 5v, The British Museum, Londyn.
https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_julius_a_vi_fs001r



2a

2b

il. 2a, 2b. Bracia Limburg, *Les Tres riches Heures du Duc de Berry*, 1412–16, Ms 65, marzec f. 3v, lipiec f. 7v, Musée Condé, Chantilly.



3a

3b

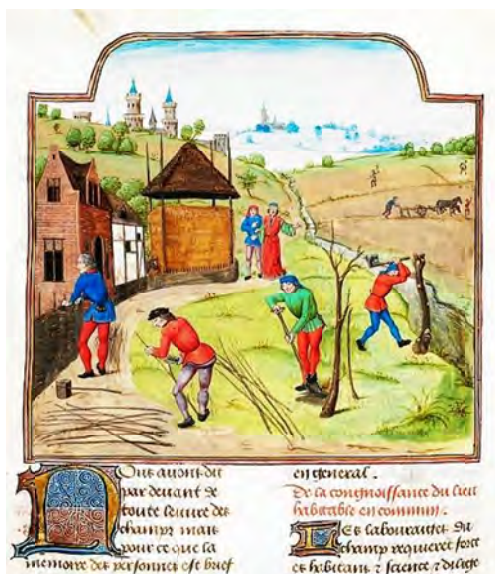
il. 3a, 3b. *Brewiarz królowej Izabeli Kastylijskiej*, 1497, karty stycznia i marca, Ms 1885, f. 1v, 2v, The British Library, Londyn. https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18851_fs001r



3c

il. 3c. *Brewiarz królowej Izabeli Kastylijskiej*, 1497, sianokosy, karta czerwca, fragm., Ms 1885, f. 4r, The British Library, Londyn.

https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_18851_fs001r



il. 4. Petrus de Crescenzi, *De Re Rustica*, Ms Ad 19720. f 288, 4 ćw XV w., The British Library, Londyn.



il. 5a. Luttrell Psalter, Add MS 42130 f 172r, The British Museum, Londyn.
https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar



Il. 5b. Luttrell Psalter, Add MS 42130 f 181r, młyn i kosze na jesiotry, The British Museum, Londyn.
https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar



il. 6. Trésor des Histoires, Bruges, ok. 1475–80, Cotton Ms Augustus V, f. 345v, The British Library, Londyn.
https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_augustus_v_fs001r